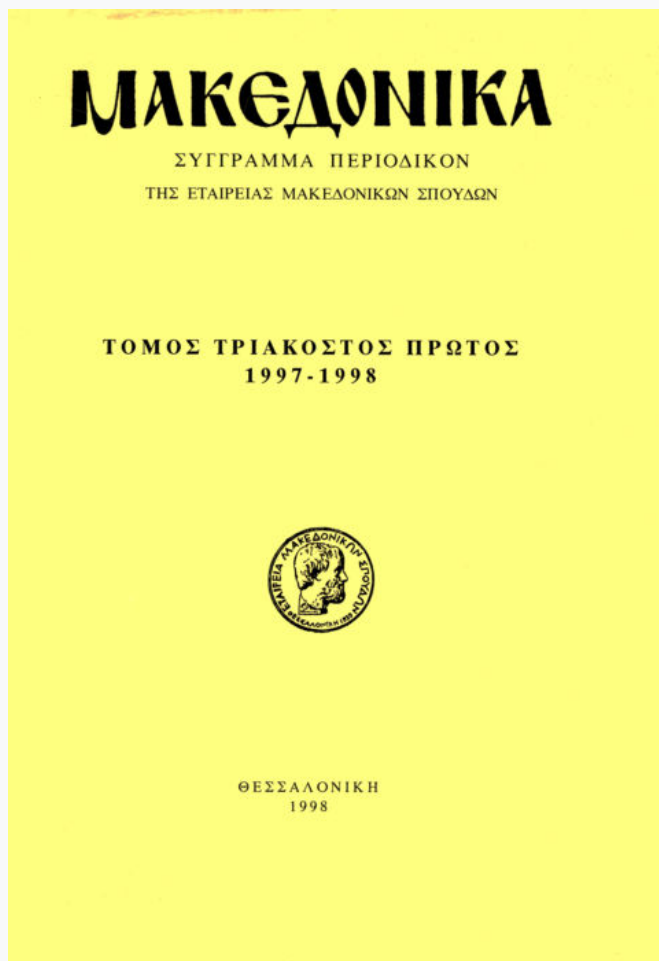

Μακεδονικά

Τόμ. 31, Αρ. 1 (1998)

Η σημερινή κατάσταση της κουτσοβλαχικής γλώσσας στον Ελλαδικό χώρο: (ιστορική, εθνολογική, κοινωνική και γλωσσολογική διάσταση)

Αντώνης Μιχ. Κολτσίδας

doi: [10.12681/makedonika.120](https://doi.org/10.12681/makedonika.120)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κολτσίδας Α. Μ. (1998). Η σημερινή κατάσταση της κουτσοβλαχικής γλώσσας στον Ελλαδικό χώρο: (ιστορική, εθνολογική, κοινωνική και γλωσσολογική διάσταση). *Μακεδονικά*, 31(1), 185-212.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.120>

Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΟΥΤΣΟΒΛΑΧΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ

(Ιστορική, εθνολογική, κοινωνική και γλωσσολογική διάσταση)

Εισαγωγικά

A. Η διαμόρφωση της κουτσοβλαχικής γλώσσας

1. Στα πλαίσια του γλωσσικού χώρου του ελλαδικού χώρου εντάσσεται και η κουτσοβλαχική γλώσσα¹ που πλέον σήμερα δεν λειτουργεί όπως παλαιότερα και ούτε έχει τη δυναμική της διαφοροποίησης και επισήμανσης του συγκεκριμένου πληθυσμιακού τμήματος που τη μιλά. Τα άτομα δηλαδή που τη χρησιμοποιούν, οι αποκαλούμενοι από τη γλωσσολογική επιστήμη Κουτσόβλαχοι², ελαττώνονται στον αριθμό και δεν τα συναντούμε σε συγκεκριμένους οικισμούς. Έτσι η κουτσοβλαχική γλώσσα, που έτσι κι αλλιώς πάντοτε αποτελούσε μια γλωσσική μειονότητα, σήμερα χάνει έστω και αυτή τη «μειονοτική της αυτοτέλεια» και φθίνει καθημερινά μέχρι το βαθμό της εξαφάνισής της, όπως θα προκύψει από τις διαπιστώσεις αυτής της εργασίας.

Για την ιστορία του πράγματος όμως, τη διαχρονική θεώρηση και τη διευκόλυνση της μελέτης της σημερινής γλωσσολογικής κατάστασης της κου-

1. Βασικές μελέτες για την κουτσοβλαχική γλώσσα: Κωνσταντίνος Νικολαΐδης, *Ετυμολογικών λεξικόν της κουτσοβλαχικής γλώσσας*, Αθήναι 1909· T. Capidan, *Aromânii, dialectul aromân, București* 1932· Αρχλ. Λαζάρου, *Η Αρωμουνική - και αι μετά της ελληνικής σχέσεις αυτής*, Αθήναι 1976· Νικ. Κατσάνη, *Ελληνικές επιδράσεις στα κουτσοβλαχικά (φωνητική - μορφολογία)*, Θεσσαλονίκη 1977· Αντώνης Μιχ. Κολτσιδάς, *Γραμματική και λεξικό της κουτσοβλαχικής γλώσσας*, Θεσσαλονίκη 1978· Αντώνης Μπουσμπούνκης, *Το ρήμα της Αρωμουνικής*, Αθήνα 1982· Κων. Ντίνας, *Το Κουτσοβλαχικό ιδίωμα της Σαμαρίνας, φωνολογική ανάλυση*, Θεσσαλονίκη 1986· T. Parahagi, *Dicționarul dialectului Aromân, București* ²1974· Νικ. Κατσάνης - Κων. Ντίνας, *Γραμματική της κοινής κουτσοβλαχικής*, Θεσσαλονίκη 1990· Αντώνης Μιχ. Κολτσιδάς, *Κουτσόβλαχοι. Οι βλαχόφωνοι Έλληνες - Εθνολογική, λαογραφική και γλωσσολογική μελέτη (Γραμματική και λεξικό της κουτσοβλαχικής γλώσσας)*, Θεσσαλονίκη 1993.

2. Στην επιστήμη επικράτησε ο όρος «Κουτσόβλαχοι» για να δηλώσει τους Βλάχους της Ελλάδας. Προσωνομάζονται ακόμα και Ελληνόβλαχοι, Αρμάν'ι (Armân'î < a + Romani —όπως ονομάζονται οι ίδιοι), ή και απλά Βλάχοι, αλλά είναι γνωστοί και με μερικά άλλα, που τους προσδιορίζει σε συγκεκριμένες τοπικές εγκαταστάσεις τους, όπως Τσιντσάροι, Αρβανιτόβλαχοι, Φαροσερώτες και Μεγλενίτες ή Μογλενίτες. Με τον όρο-όνομα «Κουτσόβλαχοι» παρουσιάστηκαν οι εργασίες των Sp. Papageorges, Μιχ. Χρυσόχου, Κων. Νικολαΐδη, Αντ. Κεραμόπουλλου, Ευαγ. Αβέρωφ, για να θυμηθούμε μόνο τις μελέτες που εκδόθηκαν μέχρι το 1950 (βλέπε στην υποσημείωση 8 τα σχετικά τους έργα). Στην ξένη βιβλιογραφία οι Κουτσόβλαχοι είναι γνωστοί με λόγιους σχηματισμούς, όπως: Aroumains, Koutsovalaques, Macedoroumains, Macedoromâni, Aromunischen, Aromâni κ.ά.

τοσβλαχικής γλώσσας, καθώς και άλλων συναφών παραμέτρων (ιστορικών, εθνολογικών, λαογραφικών, κοινωνιολογικών και γλωσσογεωγραφικών), που αφορούν τον κουτσοβλαχικό πληθυσμό, θα δοθεί ένα σύντομο διαγραμματικό πλαίσιο.

2. Όπως είναι γνωστό, οι Κουτσόβλαχοι είναι αυτόχθονες Έλληνες, οι οποίοι εκλατινίστηκαν γλωσσικά στο ορεινό συγκρότημα της Πίνδου και στα βορειότερα ελληνικά τμήματα. Αυτός ο γλωσσικός εκλατινισμός ιστορικά εντοπίζεται στους τόπους όπου συνυπήρχαν οι Ρωμαίοι στρατιώτες με τους Έλληνες και συνυπηρετούσαν στις φρουρές-οροφυλακές (στα *auxilia*-επικουρικά στρατεύματα) των κυριότερων διαβάσεων, που είχαν καθιερωθεί για την εσωτερική ασφάλεια του νεοσαποκριακού ρωμαϊκού κράτους³.

Έτσι, στις οροφυλακές της ρωμαϊκής μακεδονικής επαρχίας διαμορφώθηκε ένα κοινό «γλωσσικό μέτρο» με την αμφίδρομη αφομοίωση της ελληνικής και λατινικής, το οποίο γέννησε μια νέα λατινογενή γλώσσα, τη βλαχική ή κουτσοβλαχική, όπως λέγεται. Η κουτσοβλαχική γλώσσα όμως, πέρα από τη διαμόρφωσή της, ήρθε σε επαφή και με άλλες ποικιλόμορφες γλωσσικές επιρροές, αλλά τελικά λόγω της συνεχούς και αδιάσπαστης συμβίωσής της με την ελληνική, δέχτηκε απ' αυτή την ισχυρότερη επίδραση απ' ό,τι μπόρεσαν να της επιβάλουν οποιεσδήποτε άλλες⁴.

Η λατινική όμως επεκτάθηκε και σε όλη τη βαλκανική χερσόνησο και έτσι έχουμε τον «ανατολικό κλάδο» της λαϊκής λατινικής, όπως καθιερώθηκε να λέγεται, και διαφέρει από την κλασική-γραπτή λατινική στη φωνητική, τη μορφολογία, το λεξιλόγιο και τη σύνταξη. Απ' αυτόν όμως τον κλάδο δεν έχουμε μόνο την κουτσοβλαχική γλώσσα, αλλά και τη δακορουμανική (ρουμανική), τη μογλενίτικη και την ιστρορουμανική, τα τέσσερα δηλαδή ρομανικά ιδιώματα της βαλκανικής λατινικής (*Latium Balkanicum*), τα οποία διαμορφώθηκαν ανεξάρτητα και ακολούθησαν ξεχωριστή γλωσσική πορεία στο πέρασμα των αιώνων⁵.

Έτσι, έχουμε μια αντίστοιχη γλωσσική συγγένεια αυτών των γλωσσών-ιδιωμάτων, με βάση βέβαια πάντοτε τη λατινική, αλλά και όλων γενικά των ρομανικών γλωσσών. Δεν υπάρχει όμως καμία φυλετική συγγένεια ανάμεσα στους λαούς, οι οποίοι μιλούν τα παραπάνω ρομανικά ιδιώματα, αφού ο

3. Βλ. κυρίως Αντ. Κεραμόπουλλος, *Τι είναι οι Κουτσόβλαχοι*, Αθήνα 1939.

4. Κων. Νικολαΐδης, *Ετυμολογικόν λεξικόν της κουτσοβλαχικής γλώσσας*, Αθήνα 1909, σ. κγ' (από τις 6.657 λέξεις που περιέχονται στο λεξικό, οι 3.460, δηλαδή το 52%, είναι ελληνικής καταγωγής).

5. Ο ρωμαϊκός επεκτατισμός γενικά ολοκλήρωσε μια κατακτητική κυριαρχία στον ευρωπαϊκό χώρο, αλλά σύγχρονα διεργάστηκε και ένα γλωσσικό επηρεασμό, ο οποίος οδήγησε στην εξέλιξη των νεολατινικών γλωσσών, δυο νοτιοδυτικά (ισπανική - πορτογαλική), δυο βορειοδυτικά (προβηγκιανή - γαλλική) και δυο ανατολικά (ρουμανική - ιταλική).

κάθε ένας χωριστά κατάγεται από τις γλωσσικά εκλατινισμένες εθνότητές του⁶· βέβαια και φυσικά αυτό ισχύει κατά πρώτο και κατά κύριο λόγο για τους Κουτσόβλαχους, οι οποίοι αποτελούν ένα ελληνικό συνεχές και αδιάσπαστο πολιτισμικό και εθνικό σύνολο⁷.

3. Τα ζητήματα γύρω από την καταγωγή, το όνομα, τη γλώσσα και την ιστορική διαδρομή των Κουτσοβλάχων⁸ της βαλκανικής χερσονήσου είναι αρκετά και ακολουθούν μια μακραίωνη πορεία, η οποία δεν μας είναι γνωστή σε όλα της τα βήματα. Αντίστοιχα και η επιστημονική έρευνα αντιμετωπίζει τις ανάλογες δυσκολίες από την έλλειψη επαρκών πηγών και μαρτυριών. Αν και η γένεση της κουτσοβλαχικής γλώσσας εντοπίζεται στα πρώτα χρόνια της ρωμαϊκής κατάκτησης της Ελλάδας, εντούτοις ο βίος και ο πολιτισμός του λαού —του κουτσοβλαχικού— που χαρακτηρίστηκε απ' αυτό το γλωσσικό ιδίωμα, καθώς και η γλώσσα αυτή καθεαυτή, «επισημάνθηκαν» μόνο στους μεσαιωνικούς χρόνους και η ανάλογη μελέτη άρχισε πολύ αργότερα, στα χρόνια της τουρκοκρατίας.

Οι Κουτσόβλαχοι βέβαια σε όλη τους την ιστορική διαδρομή μιλούσαν τα βλαχικά (κουτσοβλαχικά), αλλά ως δεύτερη επίκτητη γλώσσα, η οποία επέζησε μόνο στην προφορική της μορφή. Δεν παρουσίασε δηλαδή γραφή και βέβαια λογοτεχνία, αφού οι Κουτσόβλαχοι ήταν δίγλωσσοι και μιλούσαν και έγραφαν στην ελληνική γλώσσα, η οποία αποτελούσε το βασικό όργανο της επικοινωνίας τους.

6. Αντ. Μιχ. Κολτσίδας, *Ιδεολογική συγκρότηση και εκπαιδευτική οργάνωση των Ελλήνων βλάχων στο βαλκανικό χώρο (1850-1913)*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 28.

7. Στο σημείο αυτό, θεωρώντας γενικά την παρουσία της λατινικής γλώσσας στο βαλκανικό χώρο, παρατηρούμε ότι στις χώρες πάνω από το Δούναβη επέδρασε ολοκληρωτικά, αφού οι Δάκες τελικά έχασαν τη γλώσσα τους. Στο νότιο χώρο όμως επέδραμε μερικά και μόνο στην ηπειρωτική Ελλάδα, δυτικά της Πίνδου και στις μερίδες των άλλων τετραρχιών, ενώ δεν μπόρεσε να καθυποτάξει την ελληνική γλώσσα στον ελλαδικό χώρο, παρά τη μακραίωνη συνύπαρξή της με αυτή. Μπορούμε να πούμε λοιπόν ότι η γραμμή Jireček —αν όχι απόλυτα— αποτελεί τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη λατινόφωνη (βόρεια) και την ελληνόφωνη (νότια) βαλκανική.

8. Βασικές μελέτες για την εθνολογία, την ιστορία, τη λαογραφία και γενικά τον πολιτισμό των Κουτσοβλάχων: Αντ. Σπηλιωτόπουλος, *Οι βλαχόφωνοι Έλληνες και η ρωμανική προπαγάνδα*, Αθήναι 1905· Sp. Papageorges, *Les Koutsovalaques*, Αθήναι 1908· Μιχ. Χρυσόχοου, *Βλάχοι και Κουτσόβλαχοι*, Αθήναι 1909· Αντ. Κεραμόπουλλος, *ό.π.*: Ενάγ. Αβέρωφ-Τοσίτας, *Η πολιτική πλευρά του κουτσοβλαχικού ζητήματος*, Αθήνα 1948 (Τρίκαλα ²1987, ³1992)· Τηλ. Κατσουγιάννης, *Περί των Βλάχων των ελληνικών χωρών, τ. Α'*, Θεσσαλονίκη 1964 - τ. Β', Θεσσαλονίκη 1966· Σωκρ. Ν. Λιάκος, *Η καταγωγή των Αρμενίων (τουπίκλιν Βλάχων)*, Θεσσαλονίκη 1965· Αντ. Μιχ. Κολτσίδας, *Οι Κουτσόβλαχοι. Εθνολογική και λαογραφική μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1976· Αχιλ. Λαζάρου, *ό.π.*: Alan J. B. Wace - Maurice S. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων - Περιγραφή της ζωής και των εθίμων των Βλάχων της βόρειας Πίνδου*, Θεσσαλονίκη 1989· Αχιλ. Λαζάρου, *Βαλκάνια και Βλάχοι*, Αθήναι 1993· Αντ. Μιχ. Κολτσίδας, *Κουτσόβλαχοι. Οι βλαχόφωνοι Έλληνες* του ίδιου, *Ιδεολογική συγκρότηση*, Βλ., τέλος, τα έργα του Κων. Βακαλόπουλου (σημ. 20).

Έτσι οι Κουτσόβλαχοι δημιούργησαν ένα γλωσσικό κώδικα ελάχιστα καλλιεργημένο, αφού δεν παρουσίασε γραπτό λόγο. Παρ' όλα αυτά όμως στάθηκε ικανός και επαρκής για να καλύπτει την επικοινωνία τους και να εκφράζει τις απαιτήσεις στον κλειστό τους κοινωνικό κύκλο και τελικά να παραμένει ως ένα ιδιαίτερο όργανο συνεννόησης. Μ' αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκε και ένα αντίστοιχο λεξιλόγιο, το οποίο μετασχηματιζόταν περιοδικά και ανάλογα με την πολιτιστική και την οικονομική τους ανάπτυξη, καθώς και με τις σχέσεις τους με τους όμορους γεωγραφικά και πολιτισμικά λαούς⁹.

Β. Η «εικόνα» της κουτσοβλαχικής γλώσσας

1. Για να μελετήσουμε την κουτσοβλαχική γλώσσα στη διάρκεια του αιώνα μας και κυρίως στη σημερινή της μορφή, πρέπει να έχουμε μια προγενέστερη «εικόνα» της, ώστε να μπορεί να επέλθει και η ανάλογη γλωσσική και λεξικολογική της σύγκριση. Η «εικόνα» όμως αυτή δυστυχώς δεν εμφανίζεται με ευκρίνεια εξαιτίας των μη επαρκών της πηγών και του περιορισμού της και μόνο στην προφορική της μορφή¹⁰, όπως τονίστηκε παραπάνω.

Έτσι, η σημερινή γλωσσολογική της ερμηνεία καθίσταται επιστημονικά δύσκολη. Βασίζομαστε μόνο στις ελάχιστες πηγές και στην αντίστοιχη δομή της ελληνικής και λατινικής, και κυρίως στην ερμηνεία της σημερινής της μορφής, μιας «εικόνας» δηλαδή που προκύπτει από τη σύγχρονη έρευνα-καταγραφή και μελέτη της κουτσοβλαχικής γλώσσας.

2. Ανιχνεύοντας την παραπάνω «εικόνα» θυμίζουμε ότι η πρώτη γραπτή μαρτυρία για τους Κουτσοβλάχους ανάγεται στα 976 μ.Χ. με το γνωστό χωρίο του Κεδρηνού¹¹ και σε άλλα σχετικά χωρία του Κεκαυμένου, της Άννας Κομνηνής, του Γ. Παχυμέρη, του Νικηφόρου Γρηγορά, του Κίνναμου, του Ν. Χωνιάτη κ.ά.¹². Αντίστοιχα τα γραπτά μνημεία της γλώσσας που είναι λίγα και αντιεπιστημονικά χρονολογούνται στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα.

9. Αντ. Μιχ. Κολτσίδας, «Κουτσοβλαχικά ονόματα αγγείων οικιακής χρήσης», ανάτ. από την *Ελληνική Διαλεκτολογία* 2 (1990-1991) 91.

10. Ενώ των άλλων λατινογενών γλωσσών, όπως της γαλλικής, ιταλικής, ισπανικής, πορτογαλικής, ραιτορωμανικής και ρουμανικής, υπάρχουν παλιά γραπτά γλωσσικά μνημεία, τα οποία ανάγονται αντίστοιχα στον 9ο, 10ο, 12ο (της ισπανικής, πορτογαλικής και ραιτορωμανικής) και 16ο αιώνα, η κουτσοβλαχική γλώσσα παραχωρεί τη θέση της στην ελληνική γραμματεία κι αυτή περιορίζεται στην προφορική της και μόνο έκφραση.

11. Ο βυζαντινός χρονογράφος Κεδρηνός αναφερόμενος στο φόνο του Δαβίδ, αδελφού του τσάρου Σαμουήλ, από Βλάχους «όδιτες» γράφει: «Τούτων δὲ τῶν τεσσάρων ἀδελφῶν, Δαβὶδ μὲν εὐθὺς ἀπεβίω ἀναρθεὶς μέσον Καστορίας καὶ Πρέσπας κατὰ τὰς λεγομένας Καλὰς Δρὺς παρὰ τινων βλάχων ὀδιτῶν».

12. Για τις μαρτυρίες και τις γνώμες των βυζαντινών πηγών για τους Βλάχους βλ. Τηλ. Κατσουγιάννης, *ό.π.*, τ. Α', σσ. 28-31· Αντ. Μιχ. Κολτσίδας, *Κουτσόβλαχοι. Οι βλαχόφωνοι Έλληνες*, σσ. 25-28 κ.α.

Οι πρώτες λοιπόν γραπτές μαρτυρίες έρχονται από την περιοχή της Μοσχόπολης και της Ηπείρου με τα έργα του Θ. Α. Καβαλλιώτη (την «*Πρωτοπειρία*» του, Βενετία 1770, όπου εκτός από θρησκευτικά και άλλα κείμενα περιλαμβάνει και ένα τρίγλωσσο Ελληνο-Αλβανο-Βλαχικό λεξικό από 1170 λέξεις) και του Δανιήλ του Μοσχοπολίτη (την «*Εισαγωγική διδασκαλία*» του, Βενετία 1802, όπου εκτός από θρησκευτικά και άλλα κείμενα φυσικής και αριθμητικής περιλαμβάνει και ένα τετράγλωσσο Ελληνο-Αλβανο-Βλαχο-Βουλγαρικό λεξικό). Αυτά τα έργα όμως γεννήθηκαν περισσότερο από την ανάγκη της επικοινωνίας των αλλόφωνων κατοίκων των περιοχών αυτών με τους Έλληνες, παρά από την πρόθεση των συγγραφέων να μελετήσουν την κουτσοβλαχική γλώσσα.

Αργότερα εμφανίστηκαν διάφορες προσπάθειες για την καταγραφή της γλώσσας από διάφορους λόγιους απόδημους Βλάχους, αλλά η όλη βιβλιογραφία ακολούθησε το λαθμενόμενο δρόμο της ηθελημένης συσχέτισης της κουτσοβλαχικής γλώσσας με τη δακορουμανική. Έτσι, τα σχετικά έργα, όπως για παράδειγμα του Μ. Μπογιατζή, *Γραμματική Ρωμανική ήτοι Μακεδονοβλαχική*, Βιέννη 1813, κ.ά., είναι γεμάτα με δακορουμανισμούς¹³. Γενικά τα ξένα έργα —κυρίως της ρουμανικής βιβλιογραφίας— εξυπηρετούν άμεσα ή έμμεσα τη ρουμανική προπαγάνδα στον ελληνικό χώρο κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, αλλά και στον αιώνα μας εξακολουθούν να «κινούνται» κάτω από την ίδια αντίληψη, όπως για παράδειγμα τα γραμματικά και γλωσσικά έργα των I. C. Massimu, D. Athanasescu, Th. Capidan, M. Caragiu-Mariojeanu, P. Papahagi, Al. Philippide, S. Pușcariu, Al. Rosetti, O. Densusianu κ.ά.¹⁴.

Πάντως γεγονός είναι πως την «εικόνα» της κουτσοβλαχικής γλώσσας, που προσπαθούμε να επιστημονούμε στα χρόνια αυτά, εκτός από τους παραπάνω μελετητές, οι οποίοι την εμφανίζουν άμεσα ή έμμεσα, βασικά την καθορίζει η πρώτη συστηματική έρευνα της γλώσσας από τον F. Miklosich¹⁵, ο οποίος μελετά τα λεξικά του Καβαλλιώτη και του Δανιήλ. Επίσης χρήσιμες ιστορικο-λαογραφικές και γλωσσικές εργασίες με ενδιαφέροντα γραμματικά και λεξικολογικά στοιχεία διασώζονται στα έργα των G. Weigand¹⁶, A. Wace

13. Στην ίδια κατηγορία περιλαμβάνονται και τα έργα: Κ. Ουκούτας, *Νέα Παιδαγωγία ήτοι Αλφαριθμητάριον εύκολον του μαθείν τα παιδιά τα ρωμανοβλάχικα γράμματα εις κοινήν χρήσιν των Ρωμανοβλάχων*, Εν Βιέννη 1797· Κ. Ροζιάς, *Τέχνη ρωμανικής αναγνώσεως με λατινικά γράμματα τα οποία είναι τα παλαιά γράμματα των Ρωμαίων προς καλωπισμόν του επί τάδε και αντιπέραν του Δουνάβειος κατοικούντος ρωμανικού γένους*, Βούδα 1809.

14. Γενικά βλ. Ν. Κατσάνης - Κ. Ντίνας, *ό.π.*, σσ. 14-18· Αντ. Κολτοΐδα, *ό.π.*, σσ. 209-211.

15. Franz Miklosich, *Rumunische Untersuchungen, Istro - und Macedorumunische Sprachdenkmäler*, Zweite Abteilung, Wien 1882.

16. Gustav Weigand, *Die Sprache der Olympe-Walachen*, Leipzig 1888, και του ίδιου, *Die Aromunen*, τ. I, Leipzig 1894 - τ. II, Leipzig 1895.

- M. Thompson¹⁷ κ.ά. Βέβαια χρήσιμα παραμένουν πάντοτε τα λεξικά της κουτσοβλαχικής των St. Milaileanu (1901), I. Dalametra (1906), G. Pascu (1925), G. Murpu (χειρόγραφο στη ρουμανική Ακαδημία) και φυσικά το πιο νέο και πιο ολοκληρωμένο του T. Papahagi (1963)¹⁸.

3. Η αντίστοιχη ελληνική βιβλιογραφία περιλαμβάνει: α) Τα ιστορικά, εθνολογικά και λαογραφικά έργα των Αντ. Σπηλιωτόπουλου, Μιχ. Χρυσόχου, Αντ. Κεραμόπουλλου, Ευάγ. Αβέρωφ, Τηλ. Κατσουγιάννη, Αχιλ. Λαζάρου και Αντ. Κολτσίδα. β) Τα γλωσσολογικά έργα των Αχιλ. Λαζάρου, Νικ. Κατσάνη, Αντ. Κολτσίδα, Αντ. Μπουσμπούκη και Κ. Ντίνα. γ) Τα γραμματικά έργα των Αντ. Κολτσίδα, την πρώτη γραμματική της κουτσοβλαχικής γλώσσας στην ελληνική βιβλιογραφία, και Νικ. Κατσάνη - Κ. Ντίνα, και δ) Τα λεξικογραφικά έργα των Κ. Νικολαΐδη και Αντ. Κολτσίδα¹⁹.

Η λειτουργία της κουτσοβλαχικής γλώσσας

1. Η πορεία της κουτσοβλαχικής γλώσσας

1. Η κουτσοβλαχική γλώσσα μιλιέται λίγο ή πολύ —όπως προκύπτει ιστορικά— για τουλάχιστο δυο χιλιετίες· δηλαδή από τη ρωμαϊκή κατάκτηση της Ελλάδας, την αφετηρία της διαμόρφωσής της, μέχρι σήμερα. Η γνώση μας όμως γι' αυτή περιορίζεται μόνο σε λίγο παραπάνω από δυο αιώνες, από το 1770 δηλαδή —την «Πρωτοπειρία» του Θ. Α. Καβαλλιώτη— μέχρι τις ημέρες μας. Με βάση τις γραπτές μαρτυρίες αυτού του χρονικού διαστήματος, τις οποίες μνημονεύσαμε πιο μπροστά, και τη μελέτη των ιστορικών, κοινωνικών, γλωσσικών και οικονομικών συνθηκών και δεδομένων που επικρατούσαν κατά τη διάρκειά του, μπορούμε να παρακολουθήσουμε την αντίστοιχη λειτουργία —την πορεία της γλώσσας μέχρι σήμερα.

Αυτή η πορεία εντοπίζεται σε δυο περιόδους: α) στην περίοδο 1770-1966, και β) στην περίοδο 1966-1996. Τα συμπεράσματα της πρώτης περιόδου προκύπτουν από τις αντίστοιχες πηγές, ενώ της δεύτερης εκτός από τη σχετική βιβλιογραφία, κυρίως από την προσωπική μου έρευνα και την καταγραφή της κουτσοβλαχικής γλώσσας, καθώς και την επιστημονική μελέτη και αξιοποίηση αυτών των στοιχείων.

Α. Πρώτη περίοδος (1770-1966) 1. Στην περίοδο αυτή και κυρίως μέχρι τα πρώτα χρόνια του αιώνα μας (1912), αλλά και μέχρι ακόμα τη δεκαετία 1960-1970, οι πρωτογενείς εκείνοι παράγοντες που συντελούσαν στη διατή-

17. A. J. B. Wace - M. S. Thompson, ό.π.

18. T. Papahagi, Dicționarul dialectului Aromân, București 1963.

19. Για τα έργα τους βλ. στις σημειώσεις 1 και 8.

ρηση γενικά του κουτσοβλαχικού στοιχείου, εξακολουθούσαν να υπάρχουν. Έτσι και η κουτσοβλαχική γλώσσα, όπως προκύπτει από τις γραπτές μαρτυρίες και την έρευνα, φαίνεται να λειτουργούσε στην τελειότερη προφορική της μορφή για τους εξής λόγους:

2. Οι Κουτσόβλαχοι ζούσαν σε συμπαγείς και ενοποιημένους οικισμούς, κυρίως σε περιοχές της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Δυτικής, της Κεντρικής και της Άνω Μακεδονίας²⁰. Αυτή η κοινωνική τους ζωή δυνάμωνε τις προσωπικές τους σχέσεις και καλλιεργούσε την παράδοση, η οποία στηριζόταν κατά κύριο και αποκλειστικό λόγο στις καθημερινές τους ασχολίες, στα έθιμα και τα τραγούδια τους που υμνούσαν τη χαρά και τη λύπη του ποιμενικού τους βίου²¹. Και η κουτσοβλαχική γλώσσα βέβαια είχε τον πρώτο ρόλο στην ερμηνεία και την παρουσίαση αυτών των εκδηλώσεων.

3. Οι παραδοσιακές ασχολίες της αιγοπροβατοτροφίας, η άσκηση δηλαδή της κτηνοτροφίας με τον ημινομαδικό της χαρακτήρα (*transhumance* —έξι μήνες στα βουνά, έξι μήνες στους κάμπους, στα χειμαδιά), του αγωγιατισμού, της ραφτικής, της χρυσοχοϊκής, της μαχαιροποιίας, του πανδοχέα (χαντζή) κ.ά., δίνουν στη συνέχεια τη θέση τους στη μετανάστευση. Τόσο στην εσωτερική, κυρίως μετά την καταστροφή της Μοσχόπολης (1769) και την κάθοδο των Βλάχων της Πίνδου στην Κεντρική Μακεδονία (1819), κατά τη δεσποτεία του Αλή πασά των Ιωαννίνων²², όσο και στην εξωτερική, κυρίως στις βαλκανικές και κεντρικές ευρωπαϊκές χώρες. Έτσι, επέρχεται η άνθιση του εμπορίου αρχικά στα όρια της οθωμανικής αυτοκρατορίας και μέσα στα πλαίσια των φιλελευθεριών που προέκυψαν, όχι μόνο μετά τη συνθήκη του Passarowitz

20. Πλούσιες πληροφορίες για τους οικισμούς των Κουτσοβλάχων-Ελληνοβλάχων και τις δραστηριότητές τους βλ. διάσπαρτες στα έργα του Κων. Βακαλόπουλου: *Ο Βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώτη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1878-1894)*, *Απομνημονεύματα Αναστασίου Πηχεών*, Θεσσαλονίκη 1983, *Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα (1894-1904)*, Θεσσαλονίκη 1986, *Μακεδονικός Αγώνας. Η ένοπλη φάση (1904-1908)*, Θεσσαλονίκη 1987, *Μακεδονία και Τουρκία*, Θεσσαλονίκη 1987, *Νεότουρκοι και Μακεδονία (1908-1912)*, Θεσσαλονίκη 1988, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού. Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1991, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού. Ήπειρος*, Θεσσαλονίκη 1992.

21. G. Weigand, ό.π.: A. Wace - M. Thompson, ό.π.: V. Berard, *Τουρκία και Ελληνισμός. Οδοιπορικό στη Μακεδονία. Έλληνες - Τούρκοι - Βλάχοι - Αλβανοί - Βούλγαροι - Σέρβοι*, Αθήνα 1987· Leon Heuzey, *Οδοιπορικό στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία το 1858*, Θεσσαλονίκη 1991· F. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, Paris 1826· Πουκεβίλ Φραγκίσκου, *Ταξίδι στη Δυτική Μακεδονία. Άνοιξη του 1806*. Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια: Γιάννης Τσάρας, Θεσσαλονίκη χ.χ.: Puaux René, *Δυστοχιμένη Βόρειος Ήπειρος. Οδοιπορικό 1913 - Απελευθέρωση - Αυτονομία*, Αθήνα χ.χ.

22. Γ. Χιονίδης, «Οι ανέκδοτες αναμνήσεις του Γιώτη (Παναγιώτη Ναούμ) για τους Βλάχους της Ηπείρου και της Μακεδονίας στη διάρκεια του 19ου αιώνα και για την επανάσταση του 1878 στη Μακεδονία», ανατ. από τα *Μακεδονικά ΚΔ* (1984) 36-98.

(Πασσάροβιτς –1718), αλλά και κυρίως στη διάρκεια του 19ου αιώνα²³.

Αυτές οι αλλαγές στον τρόπο της ζωής τους ενίσχυσαν ακόμη περισσότερο τον κοινό κουτσοβλαχικό βίο, κυρίως στο εξωτερικό, που είχε ως αποτέλεσμα να καλλιεργείται και ο βασικότερος ενοποιητικός παράγοντας του αισθήματος της συνοχής τους ως συγκεκριμένο πληθυσμιακό τμήμα, δηλαδή η επίκτητη κουτσοβλαχική τους γλώσσα.

4. Στα πλαίσια των αποδημιών τους οι Κουτσόβλαχοι κάλυψαν με τις εμπορικές τους δραστηριότητες όλο σχεδόν τον εσωτερικό ελλαδικό χώρο, τον αντίστοιχο βαλκανικό και τα γνωστότερα ευρωπαϊκά εμπορικά κέντρα (Βελιγράδι, Βιέννη, Βουκουρέστι, Βουδαπέστη, Λιψία, Βενετία κ.ά.), καθώς και άλλα εμπορικά κέντρα, όπως της Κωνσταντινούπολης, της Δαμασκού, της Αλεξάνδρειας, του Καΐρου, της Αθηνών, της Αμερικής και της Αυστραλίας. Εκεί ανέπτυξαν σπουδαίες εμπορικές επιχειρήσεις με τεράστιες οικονομικές δραστηριότητες, ήρθαν σε επαφή με τα διαφωτιστικά μηνύματα, κυρίως της Ευρώπης, και στη συνέχεια τα μετέδωσαν στον υπόδουλο ελληνισμό²⁴.

Έτσι, το χρήμα και ο φιλελευθερισμός των Κουτσόβλαχων έφτασαν στην Ελλάδα και δημιούργησαν έναν ξεχωριστό πολιτισμό. Σε όλες αυτές τις πολιτισμικές κουτσοβλαχικές εστίες του εξωτερικού και πάλι το βασικό στοιχείο που τους ενοποιούσε ήταν η κουτσοβλαχική γλώσσα, η οποία πάντοτε τόνιζε την ιδιαιτερότητά τους, μέσα βέβαια στα πλαίσια του ελληνικού τους φρονήματος.

5. Όλες οι οικονομικές και πολιτισμικές δραστηριότητες του απόδημου κουτσοβλαχικού ελληνισμού μεταβολίστηκαν στις ιδιαίτερες πατρίδες τους, όπου είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία των μεγάλων πρωτοαστικών κουτσοβλαχικών κέντρων, τα οποία διαφοροποίησαν πλέον τους πρωτογενείς ποιμενόβιους Βλάχους. Εκεί χτίζονται σχολεία, πολυτελείς κατοικίες-αρχοντικά που επιπλώνονται με τα δυτικά πρότυπα, οργανώνονται ιδρύματα, ακαδημίες και τυπογραφείο (Μοσχόπολη). Γενικά γνωρίζουν θεαματική εκπαιδευτική, κοινωνική, οικονομική άνθιση πολλά και σπουδαία ελληνοβλαχικά κέντρα (Μέτσοβο, Κλεισούρα, Πισοδέρι, Μοναστήρι, Μεγάροβο, Κρούσοβο, Νυμφαίο, Λιβάδι Ολύμπου κ.ά.)²⁵.

Αυτή η αστική άνθιση ενοποίησε ακόμα περισσότερο το κοινό εθνικό αίσημα και μέσα από τη συμπαγή τους συμβίωση διατηρήθηκε αμόλυντη και ακμαία και η κουτσοβλαχική τους γλώσσα.

6. Ένας άλλος ενοποιητικός παράγοντας που συνετέλεσε το ίδιο αποφασί-

23. Κων. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*. Ήπειρος, σσ. 341-426.

24. Αντ. Μιχ. Κολτσίδας, *Ιδεολογική συγκρότηση*, σσ. 39-74.

25. *Ο.π.*, σσ. 75-89.

στικά στο να διατηρεί η κουτσοβλαχική γλώσσα το ρόλο της ήταν και η εθνεγεργτική δραστηριότητα και η συμμετοχή στους απελευθερωτικούς αγώνες, κυρίως της Μακεδονίας²⁶. Όλες οι βλαχικές κοινότητες, οι οικισμοί και οι επαναστατικές ομάδες συντηρούσαν την επίκτητη γλώσσα τους, με την οποία επικοινωνούσαν και «λειτουργούσαν» στον αγωνιστικό τους βίο.

7. Μετά το 1912 οι εδαφικές και δημογραφικές ανακατατάξεις στα ευρύτερα βορειοελλαδικά τμήματα επηρέασαν τις επαγγελματικές, τις εμπορικές και τις οικονομικές δραστηριότητες των Κουτσοβλάχων τόσο στον ελλαδικό, όσο και στο βαλκανικό και ευρωπαϊκό χώρο. Αυτό το γεγονός, καθώς και οι οδυνηρές συνέπειες του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου και κυρίως του Δευτέρου, οδήγησαν τους Κουτσόβλαχους στο να εγκαταλείψουν τις ορεινές τους διαμονές. Εγκατέλειψαν τα χωριά τους και εγκαταστάθηκαν στα μεγάλα αστικά κέντρα, με αποτέλεσμα να εγκαταλειφθούν τα παραδοσιακά επαγγέλματα, δηλαδή εκείνα τα συνεκτικά και ενοποιητικά κοινωνικά συστατικά του ιδιαίτερου κοινωνικού τους βίου.

Και βέβαια και το τίμημα για τη γλώσσα τους στάθηκε εξίσου αρνητικό: άρχισε να συρρικνώνεται, να ξεχνιέται και σιγά σιγά να χάνεται, αφού απομεινώνεται πλήρως στο ελληνόφωνο περιβάλλον. Πάντως η κουτσοβλαχική γλώσσα επιζούσε σε ικανοποιητικό βαθμό μέχρι και τη δεκαετία του 1960-1970, ενώ η θεαματική της μεταστροφή προς την εξαφάνιση ακολούθησε αμέσως μετά, όπως θα εκτεθεί στη συνέχεια.

8. Τα στοιχεία που εμφανίζουν τις παραπάνω διαπιστώσεις της ανθηρής παρουσίας της κουτσοβλαχικής γλώσσας, έτσι όπως προέκυψαν από την ερμηνεία των ιστορικών, των κοινωνικών και των οικονομικών συνθηκών και δεδομένων, αποκαλύπτονται μέσα από τις γλωσσικές και γραμματικές αποτυπώσεις, τα γλωσσάρια και τις καταγραφές εκφράσεων και τραγουδιών. Κυρίως όμως μέσα από το πρώτο και το βασικό λεξικό της κουτσοβλαχικής γλώσσας του Κ. Νικολαΐδη (1909)²⁷. Μέσα σ' αυτό φωτογραφίζεται όλος ο γλωσσικός πλούτος της κουτσοβλαχικής, έτσι όπως αποθησαυρίστηκε μέσα από το στόμα των Κουτσοβλάχων των αρχών του αιώνα μας. Βέβαια η ίδια εικόνα εμφανίζεται και μέσα από τα άλλα λεξικά και κυρίως του Τ. Papahagi²⁸. Αυτό όμως δεν περιορίζεται μόνο στην καταγραφή των λέξεων της

26. Για τους απελευθερωτικούς αγώνες, στους οποίους συμμετείχαν μαζί οι Κουτσόβλαχοι, βλ. στο σχετικό έργο του Κων. Βακαλόπουλου, *ό.π.*, σπμ. 20, και κυρίως στο «*Βόρειος ελληνισμός κατά την πρώτη φάση του Μακεδονικού Αγώνα - Απομνημονεύματα Αναστασίου Πηχεών*», και Αντ. Μιχ. Κολτσίδα, *Ιδεολογική συγκρότηση, και του ίδιου, Κουτσόβλαχοι. Οι βλαχόφωνοι Έλληνες*.

27. Κων. Νικολαΐδης, *ό.π.*

28. Τ. Papahagi, *ό.π.*

κουτσοβλαχικής, όπως τότε επιζούσαν (1963), αλλά αναφέρεται ακαδημαϊκό-τετα στην γλώσσα και καλύπτει το εύρος της με διαχρονική και ιστορική εμμη-νεία και θεώρηση.

Β. Δεύτερη περίοδος (1966-1996) 1. Η χρονολογία 1966, η οποία και οριοθε-τεί τη σημερινή περίοδο (1966-1996), αποτελεί και συμβατικό, αλλά και ου-σιαστικό σταθμό στη μελέτη της κουτσοβλαχικής γλώσσας. Συμβατικό, γιατί συμπίπτει απόλυτα με την τριακονταετή μου έρευνα γύρω από τον κουτσο-βλαχικό πολιτισμό και την κουτσοβλαχική γλώσσα²⁹ και ουσιαστικό, γιατί πράγματι αποτελεί τη χρονική περίοδο —κύκνειο άσμα της γλώσσας αυτής. Έτσι, είχα την αποκλειστική τύχη, αλλά και την ατυχία συγχρόνως, να παρα-κολούθησω βήμα προς βήμα για τρεις ολόκληρες δεκαετίες με τις γλωσσολο-γικές, τις ιστορικές και τις λαογραφικές μου καταγραφές, έρευνες και μελέ-τες, τη συνεχώς φθίνουσα πορεία της κουτσοβλαχικής γλώσσας: από την αρχή της πτώσης της μέχρι τη σημερινή συρρίκνωσή της και την ορατή πλέον εξαφάνισή της.

II. Η σημερινή κατάσταση της κουτσοβλαχικής γλώσσας

1. Από το 1966 μέχρι σήμερα επισκέφτηκα ολόκληρο τον κεντρικό και βόρειο ελλαδικό χώρο, καθώς και το χώρο της Πελαγονίας - Άνω Μακεδονίας, τμή-ματα όπου κατεξοχήν μιλιόταν και εν μέρει μιλιέται το κουτσοβλαχικό ιδίω-μα. Με προσωπικές καταγραμμένες συνεντεύξεις³⁰ συγκέντρωσα σε πάνω από 100 κουτσοβλαχικούς οικισμούς (30 μείζονος γλωσσολογικής σημασίας και πάνω από 70 ελάσσονος) ένα ογκώδες γλωσσολογικό corpus με 100.000 περίπου δελτία. Αυτό περιέχει λέξεις, τύπους λέξεων, έννοιες, φράσεις, πα-ροιμίες, παραμύθια, παραδόσεις, λαϊκές ιστορίες, τραγούδια, λαϊκές θυμο-

29. Σ' αυτή την επιστημονική μου πορεία είχα την εύνοια της τύχης, αλλά και την εξαιρε-τική τιμή, να καθοδηγηθώ στα πρώτα μου κιόλας βήματα, στα φοιτητικά μου χρόνια 1965-1970, από τους λαμπρούς επιστήμονες και πανεπιστημιακούς μου δασκάλους στο Αριστοτέλειο Πα-νεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Νικόλαο Ανδριώτη, γλωσσολόγο, Απόστολο Βακαλόπουλο, ιστορικό, Δημήτριο Πετρόπουλο, λαογράφο, καθώς επίσης από το Δημήτριο Λουκάτο, λαογράφο, και, τε-λευταία, τον Κωνσταντίνο Βακαλόπουλο, ιστορικό.

30. Οι πληροφορητές, οι οποίοι βοήθησαν την έρευνά μου στη διάρκεια 1966-1996, υπερ-βαίνουν τους 500. Κατοικούσαν (στα χρόνια της έρευνας) σε όλο το χώρο όπου υπήρχαν κου-τσοβλαχικοί οικισμοί (στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, την Άνω Μακεδονία-Πελα-γονία κ.α.), ασκούσαν κυρίως το επάγγελμα του κτηνοτρόφου, του υλοτόμου, του εργάτη, του τυροκόμου, του κατασκευαστή ειδών λαϊκής τέχνης, του υφαντή, του αργυροχρυσόχου και του γεωργού, ήταν γνώστες - άριστοι, αρκετά καλοί, μέτριοι - της κουτσοβλαχικής γλώσσας και συνήθως βρίσκονταν σε προχωρημένη ηλικία. Αρκετοί όμως ήταν και παθητικοί μόνο γνώστες της γλώσσας, αλλά και άλλοι που δεν γνώριζαν παρά ελάχιστα κουτσοβλαχικά. Όλοι αυτοί πλούτισαν έτσι το γλωσσικό αρχείο μου, ώστε να μπορέσουν να εξαχθούν τα ανάλογα συμπερά-σματα, τα οποία αναφέρονται σ' αυτή την εργασία.

σοφίες κ.ά. της κουτσοβλαχικής. Όλα αυτά τα στοιχεία δίνουν ανάγλυφα τη σημερινή κατάσταση της κουτσοβλαχικής γλώσσας μέσα στον ευρύτερο ελληνικό χώρο.

Η έρευνα αυτή καταλήγει βασικά σε γενικά και ειδικά συμπεράσματα³¹. Πέρα όμως από τη γλωσσολογική πλευρά, τα στοιχεία της έρευνας οδηγούν και σε ευρύτερα εθνολογικά, ιστορικά, κοινωνικά, λαογραφικά και πολιτιστικά συμπεράσματα, τα οποία εμφανίζουν τη γενική εικόνα της σημερινής κουτσοβλαχικής παρουσίας στον ελληνικό χώρο.

A. Γενικά συμπεράσματα

I. Διαπιστώσεις

1. Η κουτσοβλαχική γλώσσα ακολουθεί μια φθίνουσα πορεία, συρρικνώνεται σε επικίνδυνο βαθμό και οδεύει στην τέλεια εξαφάνισή της, γεγονός εξάλλου που έχει ήδη επισημανθεί κατά καιρούς από διαφόρους μελετητές³². Έτσι με το τέλος του αιώνα μας τελειώνει και ο ιστορικός ρόλος των Κουτσοβλάχων, ο ρόλος εκείνος που τους προσέδιδε μια ξεχωριστή ιδιαιτερότητα και μια μοναδική δυναμική τόσο εθνική, όσο και πολιτισμική.

Έγγραφα σχετικά κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου: «Σβήνει λοιπόν η γλώσσα, σβήνουν τα τραγούδια, σβήνουν τα έθιμα των Κουτσοβλάχων. Αυτή η διαπίστωση πρέπει να επιστρατεύσει τις δυνάμεις μας για να τα περισώσουμε έστω και στο αρχείο ενός γλωσσολογικού σπουδαστηρίου. Πρέπει να διασωθούν όλα αυτά, γιατί ανάθρεψαν τόσες και τόσες γενιές αγνών Ελλήνων, οι οποίοι πάσχισαν και πασχίζουν για την προκοπή του τόπου αυτού που λέγεται Ελλάδα. Χρέος μας λοιπόν και καθήκον. Πρέπει εμείς που ακολουθούμε, εμείς που αποτελούμε την οπισθοφυλακή, να διατηρήσουμε αλώβητο το κάστρο που έκτισαν για να θυμίζει στις επερχόμενες γενεές τους αγώνες και τα πατριωτικά αισθήματά τους. Είναι κρίμα, αλλά και ντροπή να το αφήσουμε να σωριαστεί και να ερειπωθεί η ευγενική τους ψυχή. Ας προλάβουμε, δεν μένει καιρός!..»³³.

31. Η όλη έρευνα μελλοντικά στοχεύει στην ολοκληρωμένη συλλογή, καταγραφή, αξιολόγηση, μελέτη και επιστημονική παρουσίαση του «Κουτσοβλαχικού Γλωσσικού Άτλαντα». Σ' αυτόν θα καταγραφούν τα ιδιώματα της κουτσοβλαχικής γλώσσας μέσα στα πλαίσια της γλωσσογεωγραφίας και έτσι όπως επιζούσαν στον προφορικό λόγο των Κουτσοβλάχων κατά τη διάρκεια των χρόνων 1966-1996.

32. T. Papahagi, *Dictionarul dialectului Aromân, București*² 1974, σ. 5: «Ο 20ός αιώνας θα είναι ο αιώνας της εξαφάνισης των Κουτσοβλάχων. Σιγά σιγά θα χαθεί η γλώσσα αυτού του ρομανικού πληθυσμού, ο οποίος αθόρυβα έπαιξε πολύ μεγάλο ρόλο στην ανάπτυξη των λαών της βαλκανικής»: βλ. και A. Wace - M. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. ιζ', κγ' (εισαγωγή) κ.α.

33. Αντ. Μιχ. Κολτσίδας, *Οι Κουτσόβλαχοι*, σ. 128· του ίδιου, *Κουτσόβλαχοι. Οι βλαχόφωνοι Έλληνες*, σ. 128.

«Η καταγραφή λοιπόν αυτή (το λεξικό) αποτελεί καρπό επίμοχθης και πολύχρονης έρευνας και βασίζεται στην αγάπη για τη διάσωση της γλώσσας των Κουτσοβλάχων. Όλη η έρευνα ξεκίνησε από τη διαπίστωση της εξασθένησης της κουτσοβλαχικής γλώσσας, η οποία κάποτε ζούσε έντονα, αντιλαλώντας από κορφή σε κορφή τη γλῶσσα των συναισθημάτων αυτού του απλοϊκού, αλλά δυναμικού και δημιουργικού λαού. Σβήνει ένας ολόκληρος γλωσσικός θησαυρός, ένα αποκορυφώσιμο αγνών και άδολων διαθέσεων, με το πέρας του χρόνου και τη ρεαλιστική επιβολή του αστικισμού, που καλύπτει και αφομοιώνει πλέον και τη σύγχρονη ζωή των Κουτσοβλάχων. Οι Κουτσόβλαχοι στάθηκαν οι μεταλαμπαδευτές, οι δέκτες και οι πομποί κάθε παλμού εθνικής αγωνίας και κάτω από τις δυσκολότερες κάθε φορά συνθήκες έβγαιναν νικητές, ακολουθώντας το πεπρωμένο της αιώνιας φυλής μας: της ελληνικής. Δεν είναι δυνατό λοιπόν να αγνοούμε αυτό το τμήμα του εθνικού μας κορμού, τους Κουτσόβλαχους, που βρίσκονται σ' όλα τα μήκη και τα πλάτη της ελληνικής κοινωνίας και ξεχωρίζουν σε αναρίθμητες θέσεις αποφασιστικής σημασίας για τον τόπο μας. Γι' αυτό πρέπει να διασώσουμε τον κώδικα της γλωσσικής τους επικοινωνίας και να τον περισώσουμε —έστω— και στο «μουσείο» ενός λεξικού, αφού πλέον η γλώσσα τους συρρικνώνεται και χάνεται...»³⁴.

2. Μέχρι τη δεκαετία 1960-1970 η κουτσοβλαχική γλώσσα μιλιόταν σε ικανοποιητικό βαθμό και στο κλειστό κοινωνικό περιβάλλον ως δεύτερη οικγενειακή γλώσσα. Η σχετική γλωσσική έρευνά μου δεν αντιμετώπιζε ιδιαίτερα προβλήματα. Οι Κουτσόβλαχοι των συμπαγών κουτσοβλαχικών οικισμών, και κυρίως οι πάνω από την ηλικία των 40 ετών, μιλούσαν επαρκώς τη γλώσσα.

3. Στην ίδια δεκαετία άρχισε να διαφαίνεται η εγκατάλειψη της κουτσοβλαχικής γλώσσας, όσο αφορούσε στη μετάδοσή της στα νεότερα άτομα. Έτσι τα άτομα ηλικίας: α) μέχρι 10 ετών είχαν πλήρη άγνοια. Μόνο λίγες λέξεις γνώριζαν, κυρίως τους αριθμούς κι αυτούς μέχρι το 10, και αντίστοιχα λίγες άλλες καθημερινής χρήσης αντιλαμβάνονταν, όπως λέξεις —έννοιες σπιτιού, φαγητού και ενδυμασίας. β) Μέχρι 20 ετών μπορούσαν να αντιλαμβάνονται τα βασικά νοήματα κάποιας κουτσοβλαχικής συζήτησης, χωρίς να έχουν τη δυνατότητα παρέμβασης, και γ) μέχρι 40 ετών αντιλαμβάνονταν παθητικά την κουτσοβλαχική γλώσσα με δυνατότητα να παρεμβαίνουν στον κουτσοβλαχικό λόγο και να εκφράζουν κάποιες απλοϊκές σκέψεις και θέσεις.

34. Αντ. Μιχ. Κολτσίδας, *Γραμματική*, σ. 8: του ίδιου, *Κουτσόβλαχοι. Οι βλαχόφωνοι Έλληνες*, σ. 289, και «Κουτσοβλαχικά ονόματα αγγείων οικιακής χρήσης», *ό.π.*, σ. 90, και *Ιδεολογική σηματοδότηση*, σ. 22.

4. Στη δεκαετία 1960-1970 η συλλογή γλωσσικών πληροφοριών από τα μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα, όπως προαναφέραμε, γινόταν άνετα και εποικοδομητικά. Οι Κουτσόβλαχοι επιπλέον έδιναν με χαρά τις πληροφορίες που αναζητούσα, τραγουδούσαν τα τραγούδια τους, αναφέρονταν στις παραδόσεις, τα ήθη και τα έθιμά τους και με ικανοποίηση εξέφραζαν τη φιλοξενία τους.

5. Στην ίδια δεκαετία συνάντησα μερικές δεκάδες υπερηλίκων, κυρίως αγράμματων γυναικών πάνω από την ηλικία των 70 ετών, που ήταν μεν δίγλωσσοι, εκφράζονταν όμως αποκλειστικά στην κουτσοβλαχική.

6. Οι κυριότεροι οικισμοί όπου συναντούσα μέχρι το 1970 συμπαγείς κουτσοβλαχικούς πληθυσμούς με τις παραπάνω «γλωσσικές διαπιστώσεις», στις μόνιμες διαμονές τους, στις θερινές-παραθεριστικές ή στα μεγάλα αστικά κέντρα (όπου κατοικούσαν όλοι μαζί σε συγκεκριμένες συνοικίες), ήταν: το Μέτσοβο, η Μηλιά, η Κρανιά, η Βωβούσα, το Περιβόλι, η Σμίξη, η Αβδέλλα, η Σαμαρίνα, η Φούρκα, το Πισοδέρι, η Φλώρινα, η Κλεισούρα, το Νυμφαίο (Νέβεσκα), η Νάουσα, η Βέροια, το Σέλι, το Ξηρολίβαδο, ο Διαβατός, ο Σταυρός, το Παλαιό Σκυλίτσι, τα Λιβάδια, οι Σέρρες, η Θεσσαλονίκη, το Λιβάδι Ολύμπου, ο Κοκκινοπλός, τα Καλύβια, η Κατερίνη, το Μακρυχώρι, το Τόι-βαςι (Καλοχώρι), η Λάρισα, η Ελασσόνα, τα Τρίκαλα, το Πετρούλι, η Μεγάλη Παναγιά, η Κουτσούφλιανη, οι Καλαρρύτες, το Συρράκο, η Αθήνα κ.ά.

7. Μετά το 1970 και μέχρι το 1985 η κουτσοβλαχική γλώσσα παρουσίασε στους παραπάνω οικισμούς επικίνδυνη «μεταστροφή»: άρχισε να περιθωριοποιείται, και η ηλικία —«διαχωριστική γραμμή» των 40 ετών (της χρονικής περιόδου 1960-1970)— «ανέβηκε» πλέον στην ηλικία των 60, ενώ οι «παθητικοί» γνώστες της γλώσσας άρχισαν να ελαττώνονται θεαματικά.

Έτσι, η βασική μου διαπίστωση ήταν πως οι νέοι των 30 ετών δεν γνώριζαν καθόλου τη γλώσσα, οι διανύοντες την ηλικία των 30-50 αντιλαμβάνονταν μόνο ελάχιστες λέξεις και νοήματα και οι πάνω των 50 μέχρι και 60 την αντιλαμβάνονταν παθητικά, σε πολύ όμως μικρότερο βαθμό απ' ό,τι οι Κουτσόβλαχοι της δεκαετίας '60 - '70, οι οποίοι βρίσκονταν στην ηλικία των 30 με 40.

8. Από το 1985 μέχρι σήμερα: α) δύσκολα συναντάς Κουτσόβλαχο που να μιλάει μόνο τα κουτσοβλαχικά στο οικογενειακό του περιβάλλον. β) Οι υπερηλίκες πάνω από τα 70 μιλούν μόνο τα κουτσοβλαχικά, και αυτοί πλέον χωρίς επάρκεια και πληρότητα και τα διανθίζουν με πληθώρα ελληνικών λέξεων. Τα άτομα όμως της ηλικίας αυτής, οι πάνω δηλαδή από τα 70, αρχίζουν να ελαττώνονται, και έτσι «παίρνουν μαζί τους και τη γλώσσα». Μόλις φύγουν κι αυτοί σε 5, 10 ή 20 χρόνια θα σβήσει και τυπικά η κουτσοβλαχική γλώσσα,

γιατί ουσιαστικά ήδη έχει σβήσει. Το 2000 λοιπόν κλείνει το όριο «ρωμαιοκρατία - 2000» της ζωής της κουτσοβλαχικής γλώσσας. γ) Οι παθητικοί γνώστες είναι ελάχιστοι και περιορίζονται μόνο στην ηλικία των 60-70, και δ) όλοι οι άλλοι δεν γνωρίζουν απολύτως τίποτε, ούτε αντιλαμβάνονται απολύτως τίποτε. Επαναλαμβάνουν μόνο λίγες ασυνάρτητες λέξεις και εκφράσεις, με τις οποίες διασκεδάζουν και οι ίδιοι στο οικείο τους περιβάλλον.

9. Μετά το 1970 και κυρίως από το 1980 μέχρι σήμερα, αντίθετα με ό,τι γινόταν στα χρόνια 1960-1970, η συλλογή των γλωσσικών και άλλων πληροφοριών γύρω από την κουτσοβλαχική γλώσσα άρχισε να γίνεται με μεγάλη δυσκολία. Διαπίστωνα, και σήμερα φαίνεται περισσότερο, πως οι Κουτσόβλαχοι δεν δέχονται πλέον να βοηθήσουν τον ερευνητή και δεν κρύβεται και η καχυποψία πολλών για τη χρησιμότητα και τη σκοπιμότητα του συλλεγομένου υλικού.

10. Ό,τι έχει «διαπιστωθεί» σε σχέση με τη γνώση της κουτσοβλαχικής γλώσσας μέχρι τώρα εννοείται πως αναφέρεται σε άτομα κουτσοβλαχικής καταγωγής και από τους δυο γονείς τους, γιατί για όσους κατάγονται μόνο από πατέρα ή μόνο από μητέρα κουτσοβλαχικής καταγωγής τα πράγματα είναι ακόμα πιο αποκαρδιωτικά. Αυτοί ήδη έχουν χάσει την επίκτητη γλώσσα τους κατά τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας της μελέτης αυτής (1966-1976) και ό,τι τους συνδέει με οτιδήποτε κουτσοβλαχικό.

11. Μετά το 1970 οι πιο πάνω οικισμοί με τους συμπαγείς κουτσοβλαχικούς πληθυσμούς ελαττώνονται και αριθμούνται πλέον σε ελάχιστους: Μέτσοβο, Μηλιά, Κρανιά, Πισοδέρι, Φλώρινα, Κλεισούρα, Νυμφαίο (Νέβεσκα), Βέροια, Παλαιό Σκυλίτσι, Σέρρες, Λιβάδι Ολύμπου, Καλοχώρι (Τόβασι), Λάρισα, Ελασσόνα και μερικοί άλλοι.

12. Σε όλη τη διάρκεια των τριάντα χρόνων της έρευνάς μου ήρθα σε επαφή με όλο σχεδόν το βλαχόφωνο πληθυσμό του ελλαδικού χώρου και με ειδικά έντυπα-ερωτηματολόγια κατέγραψα ένα πλήθος πληροφοριών, τις διαπιστώσεις των οποίων εξέθεσα παραπάνω. Όμως παρ' όλα αυτά είναι πολύ δύσκολο να υπολογιστεί, έστω και κατά προσέγγιση, ο αριθμός των ομιλούντων την κουτσοβλαχική γλώσσα. Αυτό οφείλεται κυρίως σε τρεις λόγους: πρώτον, γιατί η κουτσοβλαχική γλώσσα πάντοτε επιζεί στην προφορική της μορφή και ακούγεται μόνο στο κλειστό της οικογενειακό περιβάλλον. Δεύτερον, γιατί δεν υπάρχει καμιά στατιστική ή έστω καταγραφή του βλαχόφωνου πληθυσμού, αφού αυτός εκφράζεται πλέον στην ελληνική γλώσσα και είναι διάσπαρτα εγκαταστημένος, και τρίτον, γιατί η βλαχοφωνία, όπως προκύπτει κι από τον προηγούμενο λόγο, συνεχώς μετεξελίσσεται. Το μόνο βέβαιο είναι πως αφού αυτή η μετεξέλιξη ακολουθεί τη φθίνουσα πορεία —και γι' αυτό το

γεγονός είμαι απόλυτα βέβαιος και δεν υπάρχει αντίθετη άποψη— η κουτσοβλαχική γλώσσα διαρκώς συρρικνώνεται και εξαφανίζεται.

Η προσωπική μου —παρ' όλα αυτά— άποψη, η οποία πηγάζει από την έρευνα και την καταγραφή των ετών 1966-1996, είναι πως σήμερα (1996): α) την κουτσοβλαχική γλώσσα τη μιλούν μόνο λίγες δεκάδες ομιλητών ως μοναδική οικογενειακή γλώσσα, κυρίως αγράμματοι υπερήλικες πάνω από τα 70 τους χρόνια. β) την κουτσοβλαχική γλώσσα τη μιλούν, χωρίς όμως επάρκεια και πληρότητα και παράλληλα με την ελληνική, γύρω στους 10.000. γ) Την αντιλαμβάνονται παθητικά, χωρίς να τη μιλούν, γύρω στους 15.000, και δ) αντιλαμβάνονται κάποιες λέξεις και εκφράσεις γύρω στους 5.000.

Οι αντίθετες απόψεις, που ανεβάζουν τον αριθμό των βλαχοφωνούντων σε αρκετά υψηλά νούμερα, προέρχονται κυρίως από μερικούς κουτσοβλαχικούς λαογραφικούς συλλόγους, οι οποίοι εκφράζονται συναισθηματικά, «πατριωτικά» θα λέγαμε, και αναφέρονται σε νούμερα χωρίς γνώση της πραγματικής κατάστασης στην οποία βρίσκεται σήμερα η κουτσοβλαχική γλώσσα. Εξάλλου εδώ πρέπει να τονιστεί πως σ' αυτούς τους συλλόγους δεν είναι μέλη μόνο Κουτσόβλαχοι πρώτης γενιάς (από πατέρα και μητέρα δηλαδή), που σπανίζουν σήμερα, αφού πλέον στις μέρες μας ο Βλάχος δεν παντρεύεται αποκλειστικά Βλάχα, όπως συνήθως γινόταν παλιά, αλλά και οι φίλοι και οι συγγενείς τους. Και όλοι αυτοί έχουν ένα κοινό γνώρισμα, ότι πλέον δε γνωρίζουν τα κουτσοβλαχικά. Τέλος, να θυμίσουμε πως ο Νικόλαος Ανδριώτης, καθηγητής της γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, υπελόγηε στα 1960-1965 τους Κουτσόβλαχους που εκφράζονταν στην κουτσοβλαχική στο οικογενειακό τους περιβάλλον γύρω στους 60.000³⁵.

II. Τα αίτια της εγκατάλειψης της κουτσοβλαχικής γλώσσας

1. Η συρρίκνωση και η εγκατάλειψη της κουτσοβλαχικής γλώσσας, όπως φάνηκε παραπάνω, αποτελεί πλέον γεγονός υπεράνω από κάθε αμφισβήτηση. Τα κυριότερα αίτια του «θανάτου» της γλώσσας είναι αυτά που προέρχονται από το τέλος του ιστορικού, κοινωνικού και «γλωσσικού» ρόλου των Κουτσόβλαχων. Του ρόλου εκείνου που τους ήθελε:

2. Δεμένους με τη γη, την αιγοπροβατοτροφία και τον κλειστό τους οικογενειακό βίο. Σήμερα όλες οι ορεινές κοινότητες των Κουτσόβλαχων εγκαταλείφθηκαν και οι κάτοικοί τους διασπάρθηκαν στα αστικά κέντρα, όπου επιδίδονται σε όλα τα επαγγέλματα. Έτσι, για παράδειγμα, όλοι οι κάτοικοι των κουτσοβλαχικών χωριών της οροσειράς της Πίνδου (της Βωβούσας, του Περιβολίου, της Αβδέλλας, της Σμίξης, της Σαμαρίνας και της Φούρκας)

35. Νικ. Ανδριώτης, *Μαθήματα Γλωσσολογίας* (πανεπιστημιακές σημειώσεις), Θεσσαλονίκη 1966.

εγκαταστάθηκαν και ζουν στα αστικά κέντρα των Γρεβενών, των Ιωαννίνων, της Λάρισας, της Θεσσαλονίκης και της Αθήνας. Αντίστοιχα οι Κουτσόβλαχοι του Βλαχολίβαδου και του Κοκκινόπλου εγκαταστάθηκαν στην Κατερίνη, στη Λάρισα, στη Θεσσαλονίκη και την Αθήνα. Όμοια οι Κουτσόβλαχοι του Νυμφαίου (Νέβεσκας), της Κλεισούρας και του Πισοδερίου εγκαταστάθηκαν στη Φλώρινα και τη Θεσσαλονίκη, του Σελίου, του Ξηρολίβαδου και πολλοί του Διαβατού, του Σταυρού και του Παλαιού Σκυλιτσίου εγκαταστάθηκαν στη Βέροια, των Μεγαλολιβαδιών στη Θεσσαλονίκη και ούτω καθεξής.

Στο νέο τους αστικό περιβάλλον εγκατέλειψαν την κουτσοβλαχική γλώσσα, αφομοιώθηκαν πλήρως από την ελληνική γλώσσα³⁶ και τις νέες συνήθειες και άλλαξαν θεαματικά την κοινωνική τους διαστρωμάτωση: τα παιδιά των Κουτσοβλάχων δεν παντρεύονται πλέον αποκλειστικά μέσα στο βλάχικο περιβάλλον, σπουδασαν, έγιναν επιστήμονες. Έτσι «έσπασε» ο αναλφαβητισμός των Κουτσοβλάχων, με αποτέλεσμα η πρόοδος αυτή να παρασύρει και τα γηραιότερα άτομα στα αστικά κέντρα, όπου πλέον η γλώσσα τους είναι εντελώς αχρείαστη, αφού οι συναισθηματικοί λόγοι της κλειστής κουτσοβλαχικής κοινωνίας δεν υπάρχουν.

Εκεί οι Κουτσόβλαχοι λειτουργούν κοινά και όχι ατομικά. Έτσι, δεν χάνουν μόνο τη γλώσσα τους, αλλά και την ίδια την ιδιαιτερότητά τους που «κουβαλούσαν» για δυο και πλέον χιλιετίες.

3. Δεμένους με την παράδοση και τη χρήση της κουτσοβλαχικής γλώσσας. Σήμερα συμβαίνει το αντίθετο. Ο παραδοσιακός βίος σχεδόν λησμονήθηκε. Είναι γεγονός πως οι Κουτσόβλαχοι μέχρι τη δεκαετία ακόμη του 1950-1960 πηγαينوέρχονταν στα βουνά το καλοκαίρι και στους κάμπους το χειμώνα (στα χειμαδιά) για αναζήτηση τροφής για τα αιγοπρόβατά τους. Με αυτή τη διαδικασία ήταν συνδεδεμένες και ένα πλήθος κοινωνικών (λαογραφικών) εκδηλώσεων, όπου πρωτοστατούσε η συλλογική ζωή με την αντίστοιχη βλαχοφωνία (κούρεμα των προβάτων, κατασκευή τεντών, πανηγύρια, χοροί, τραγούδια κ.ά.).

Σήμερα ο Κουτσόβλαχος δεν «χαίρεται» διαφορετικά απ' ό,τι ο αστός. Δεν ακούγονται πλέον τα τραγούδια του στις λαγκαδιές ούτε η γιαγιά λέει τα παραμύθια στα κουτσοβλαχικά, αφού τα εγγόνια της δεν τα καταλαβαίνουν, αλλά ούτε και η ίδια πλέον θυμάται τη γλώσσα...

Στο σημείο αυτό διευκρινίζεται ότι οι σημερινοί λαογραφικοί σύλλογοι Βλάχων³⁷ λειτουργούν μόνο διακοσμητικά, αφού ο ρόλος τους είναι μόνο

36. Αντ. Δ. Μπουσμπούκης, *ό.π.*, σ. 30.

37. Σήμερα (1996) στην Ελλάδα λειτουργούν 37 Σύλλογοι Βλάχων, οι οποίοι υπάρχουν στην «Πανελλήνια Ένωση Βλάχων» (έδρα: Λάρισα – έτος ίδρυσης 1985): Αρδελιωτών «Η Βασιλίτσα» (Τίναβος), Πολιτιστικός Αηλίου (Αηλίο Μετσόβου), Περιβολιωτών Μαγνησίας

κοινωνικός και όχι ουσιαστικός. Το «αντάμωμα των Βλάχων», που γίνεται κάθε χρόνο το καλοκαίρι, στέκεται μιας πρώτης τάξης ευκαιρία για να ανταμώσουν οι απανταχού Κουτσοβλάχοι των εγκαταλειμμένων κουτσοβλαχικών κοινοτήτων. Εκεί ανταλλάσσονται χειραφτίες, χαμόγελα και αναμνήσεις και τίποτε παραπάνω. Ίσια-Ίσια το γεγονός αποτελεί και μια οδυνηρή διαπίστωση, αφού υποτίθεται πως όλοι τους είναι Κουτσόβλαχοι, μα κανένας τους δεν μιλάει κουτσοβλαχικά. Κάποιοι λίγοι προσπαθούν να προφέρουν κάποιες λέξεις και σκέψεις, χωρίς στο τέλος να τα καταφέρνουν... Εκεί λοιπόν ανταμώνουν Κουτσόβλαχοι από δεύτερη, τρίτη ή τέταρτη γενιά, ανακατεμένοι με συγγενείς και φίλους, άσχετους με οτιδήποτε κουτσοβλαχικό —με γαμπρούς, με νύφες, με κουμπάρους, με μπατζανάκηδες, που ούτε την κουτσοβλαχική γλώσσα γνωρίζουν ούτε κουτσοβλαχικής καταγωγής είναι. Έτσι πιστοποιείται και επίσημα πλέον το «γλωσσικό σπάσιμο» του σημερινού Κουτσόβλαχου με τον πρόγονό του, το τέλος, ο «θάνατος» της κουτσοβλαχικής γλώσσας.

Το θετικό αυτών των «ανταμιωμάτων» είναι πως με τις ιστορικές και τις λαογραφικές τους εκδηλώσεις γίνεται αναφορά στην εθνική και πολιτισμική διαχρονική παρουσία και προσφορά των Κουτσοβλάχων στο ελληνικό έθνος και έτσι διατηρείται και συντηρείται η κουτσοβλαχική μνήμη. Η επιστήμη έχει μιλήσει για τους Κουτσόβλαχους. Τους μελέτησε και τους τοποθέτησε μέσα στο κοινωνικό, το πολιτισμικό και το εθνικό σύνολο του ελληνικού έθνους. Κάθε άλλη αναφορά στο θέμα με την επιμονή στην ιδιαιτερότητα και τη μοναδικότητα ίσως —ειδικά— σήμερα δεν ωφελεί· και μάλιστα σε μια βαλκανική ζώνη, όπου παρεξηγούνται και υποθάλπονται εκείνες οι ιστορικές συγκυρίες, οι οποίες κατά καιρούς δημιούργησαν και διατήρησαν τις ιδιαίτερες συμπεριφορές συγκεκριμένων πληθυσμιακών τμημάτων. Την πρωτοβουλία και την ευθύνη της ιστορικής μνήμης των Κουτσοβλάχων την έχει βέβαια

(Βελεστίνο), Βαθυπέδου «Άγιος Σπυρίδων» (Άρτα), Βλάχων Νάουσας (Νάουσα), Άνω Ποροτού «Το Πέρασμα» (Άνω Πορρόια Σεργών), Βλάχων Σεργών «Ο Γεωργάκης Ολύμπιος» (Σέρρες), Μεγαλολιβαδιωτών Πάικου (Θεσσαλονίκη), Ιεροπηγής Καστοριάς (Μεσποταμιά Καστοριάς), Αδελφότητα Δίστρατου Κόνιτσας (Πειραιάς), Κοκκινοπλιτών Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονίκη), Περιβολιωτών Ν. Λάρισας (Λάρισα), Βλάχων Προσοτσάνης «Οι Γραμμουστιάνοι» (Προσοτσάνη), Βλάχων Ν. Πετριτίου «Η Ράμνα» (Πετρίτσι Σεργών), Βλάχων Αλμυρού (Αλμυρός Βόλου), Βλάχων Βεροίας (Βέροια), Ηπειρωτών Κρύας Βρύσης (Κρύα Βρύση Γιαντισών), Περιβολιωτών Θεσσαλονίκης «Η Πίνδος» (Θεσσαλονίκη), Αετομυλιτισωτών «Το Ντένισκο» (Λάρισα), Μορφωτικός Χαλκίου (Φάρσαλα), Αρβανιτοβλάχων «Άγιος Γεώργιος» (Λάρισα), Εκπολιτιστικός Σαμαρίνας (Σαμαρίνα), Νέων Αβδέλλας «Αδελφοί Μανάνια» (Τίναβος), Βλάχων Σιδηροκάστρου (Σιδηρόκαστρο), Περιβολιωτών Τρικάλων (Τρίκαλα), Αετομυλιτισωτών Γράμμου (Θεσσαλονίκη), Παλιοσελίου «Αγία Παρασκευή» (Παλιοσέλι Ιωαννίνων), Μηλέας Μετσόβου (Ιωάννινα), Μεγαλολιβαδιωτών «Οι Πέντε Βρύσες» (Αξιούπολη), Πολιτιστικός Σκρά (Θεσσαλονίκη), Μηλιωτών (Μηλιά Μετσόβου), Πνευματικό Κέντρο Μετσόβου (Μέτσοβο), Γραμμουσινών Καστοριάς «Η Γράμμουστα» (Άργος Ορεστικό), Βλάχων Θέρμης και Τριάδιου «Ο Άγιος Νικόλαος» (Θέρμη), Αδελφότητα Τζουρτζίας (Τρίκαλα), Περιβολιωτών Ημαθίας (Σκυλίτσι Ημαθίας), Κεφαλοβρυσιωτών Ιωαννίνων (Ιωάννινα).

επωμιστεί η επιστήμη και επαγρυπνεί διαρκώς για κάθε ενδεχόμενο νέων προπαγανδιστικών παρεμβάσεων.

4. Το πιο σπουδαίο όμως αίτιο για τη νέκρωση της κουτσοβλαχικής γλώσσας, το οποίο λειτούργησε διαχρονικά και τελικά καταλυτικά, είναι ο προπαγανδιστικός εκείνος μοχλός της ρουμανικής πολιτικής, ο οποίος ήθελε να προσεταιριστεί πολιτικά και εθνικά τον κουτσοβλαχικό πληθυσμό του ελλαδικού χώρου. Ο μοχλός αυτός, με διαφορετική κάθε φορά μορφή, πίεσε το συναισθηματισμό των Κουτσοβλάχων ως Ελλήνων προς την κατεύθυνση της απώλειας της επίκτητης γλώσσας τους: με τη μορφή του Αβέρκιου, του Απόστολου Μαργαρίτη και αργότερα του Αλκιβιάδη Διαμάντη, και δυστυχώς μέχρι τα τελευταία χρόνια —γύρω στα 1980— με την αποστολή από τα σύγχρονα προπαγανδιστικά κέντρα των αντεθνικών εντύπων και κασετών προς τους κουτσοβλαχικούς πληθυσμούς.

Αυτή η τελευταία ειδικά προπαγανδιστική εκστρατεία³⁸ έκανε καχύποπτους τους Κουτσοβλάχους μας, οι οποίοι πλέον δεν συμπεριφέρονται αυθόρμητα και δεν συνεργάζονται, όπως τονίστηκε πιο πάνω στις «διαπιστώσεις», με τους επιστήμονες που προσπαθούν να περιυπλήξουν ό,τι στοιχείο πολιτισμού, ιστορίας και γλώσσας έχει πλέον απομείνει.

Σήμερα πλέον φαίνεται καθαρά πως η ρουμανική προπαγανδιστική κίνηση γενικά λειτούργησε αρνητικά. Εκτός όμως από την αναστάτωση που επέφερε στους κόλπους του κουτσοβλαχικού πληθυσμού, ο οποίος αντιστάθηκε λυσσαλέα στην προσπάθεια της εθνικής του αλλοίωσης, οδήγησε και στην απώλεια της γλώσσας του. Τελικά οι ελάχιστοι παρασπονδήσαντες έγιναν παράδειγμα προς αποφυγή. Στην προσπάθεια όμως του μη ταυτισμού των Κουτσοβλάχων μ' αυτούς γεννήθηκε και η αποστροφή τους προς τη γλώσσα. Κι αυτό για να μην τους θυμίζει τίποτε το «επιλήψιμο» και επικίνδυνο, αφού μόνο αυτή —ως επιγέννημα της λατινοκρατίας, η οποία επέδραμε και στον ελληνικό και το δακικό χώρο— καθόριζε και το βαθμό της γλωσσικής τους ομοιότητας. Σ' αυτό εξάλλου το γεγονός και μόνο στηριζόμενη η ρουμανική προπαγάνδα και προσπαθώντας να βρει αλλού το ιστορικό της πρόσωπο και να παρηγορήσει το ρουμανικό πληγωμένο γόητρο μετά την απώλεια εδαφών περιμετρικά του έθνους του, αποδύθηκε σε έναν ανελέητο προπαγανδιστικό πόλεμο κατά των Κουτσοβλάχων μας.

Στις μέρες μας αν και δεν υπάρχουν πλέον εκείνες οι προπαγανδιστικές, οι πολιτικές και οι ιδεολογικές προϋποθέσεις, συγκυρίες και ανακατατάξεις στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο, που να δημιουργούν παρόμοιες συνθήκες

38. Διαφωτιστικές πληροφορίες βλ. Αντ. Μιχ. Κολτσίδας, *Κουτσόβλαχοι. Οι βλαχόφωνοι Έλληνες*, σσ. 443-450 (Παράρτημα Ι: Η νεότερη εκμετάλλευση του Κουτσοβλαχικού ζητήματος - Πολιτική, προπαγάνδα).

«κουτσοβλαχικού ζητήματος», εντούτοις η «ζημία» έγινε. Οι Κουτσόβλαχοι, απεχθανόμενοι κάθε σχέση με την προπαγάνδα που τόσο τους ταλαιπώρησε, τελικά εγκατέλειψαν τη γλώσσα τους. Κι αυτό επήλθε από τον πληγωμένο τους εγωισμό, από το γόητρο της ηρωικής τους παρουσίας που δεν ανεχόταν καμιά «σκιά» κατηγορίας, ακόμα όμως και από το φόβο, ο οποίος κατά καιρούς ταλάνισε εκατοντάδες Κουτσόβλαχους, των οποίων συγγενείς έπεσαν θύματα του ανελέητου προπαγανδισμού. Έτσι, το λεγόμενο «μη μιλάτε βλάχικα για να μη σας θεωρούν Ρουμάνους» ενήργησε κατά τέτοιο τρόπο, ώστε τελικά, αργά αλλά σταθερά, να εγκαταλειφθεί η κουτσοβλαχική γλώσσα.

5. Τέλος, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως οι Κουτσόβλαχοι δεν βρέθηκαν ποτέ στην ανάγκη να καλλιεργήσουν σε γραπτό λόγο το δεύτερο επίκτητο γλωσσικό τους κώδικα, αφού εκφράζονται πάντοτε απόλυτα στην ελληνική, η οποία τους χαρακτηρίζει γλωσσικά και τους συνδέει ιδεολογικά. Έτσι, δεν αντέδρασαν διαχρονικά στην επερχόμενη εξαφάνιση του κουτσοβλαχικού ιδιώματος τους ούτε βέβαια σήμερα προσπαθούν να το περισώσουν. Παρακολουθούν απλά το τέλος της δεύτερης γλώσσας τους μαζί με το τέλος του αιώνα μας.

Β. Ειδικά συμπεράσματα

1. Η καταγραφή του γλωσσικού θησαυρού της κουτσοβλαχικής γλώσσας, καθώς και η αποτύπωση της γραμματικής της δομής, αποτέλεσε για μένα ένα δύσκολο και επίμοχθο έργο: πρώτον, γιατί στην ελληνική βιβλιογραφία μόλις από το 1970 αρχίζουν οι γενικές και ειδικές επιστημονικές έρευνες γύρω από τη γλώσσα και τον πολιτισμό των Κουτσόβλάχων. Δεύτερον, γιατί η παλαιότερη βιβλιογραφία —κυρίως η ξένη— ήταν εγκλωβισμένη στη συσχέτιση και συνεξέταση της κουτσοβλαχικής με τη ρουμανική (δακορουμανική). Τρίτον, γιατί η κουτσοβλαχική γλώσσα εξαφανίζεται πλέον, με αποτέλεσμα να δυσκολεύει η σχετική έρευνα, και, τέταρτον, γιατί δεν υπάρχουν ειδικές και εμπειριστατωμένες γλωσσολογικές μελέτες, που να διευκρινίζουν τις τοπικές και θεματικές ιδιαιτερότητες του λεξικολογικού πλούτου, καθώς και της γραμματικής του δομής προς την κατεύθυνση μιας συνολικής σύνθεσης του κουτσοβλαχικού λεξιλογίου και της γραμματικής του.

Από την εμπειρία λοιπόν της υπάρχουσας βιβλιογραφίας και κυρίως από την προσωπική μου έρευνα και μελέτη και την έκδοση του λεξικού και της γραμματικής της κουτσοβλαχικής γλώσσας, καθώς και άλλων σχετικών ειδικών γλωσσολογικών εργασιών μου (1976, 1978, 1984, 1991, 1993 και 1994), προκύπτουν τα εξής ειδικά συμπεράσματα:

2. Η τριακονταετία της προσωπικής μου έρευνας (1966-1996) έδωσε εκείνα τα ικανά γλωσσικά στοιχεία για την επιστημονική αποτύπωση του γλωσσικού

κώδικα της κουτσοβλαχικής γλώσσας και την αντίστοιχη γραμματική της μελέτη.

3. Στο παραπάνω χρονικό διάστημα οι ειδικές γλωσσολογικές εργασίες που ερευνούν τους τοπικούς ιδιοματισμούς ή τις συγκεκριμένες θεματικές-ενοσιολογικές και γλωσσολογικές ενότητες της κουτσοβλαχικής γλώσσας είναι ελάχιστες (όπως επισημάναμε και παραπάνω) και δεν καλύπτουν παρά στο ελάχιστο το εύρος της σχετικής έρευνας και μελέτης³⁹.

4. Τα μοναδικά λεξικά της κουτσοβλαχικής γλώσσας στην ελληνική βιβλιογραφία —του Κωνσταντίνου Νικολαΐδη (1909) και του Αντώνη Μιχ. Κολτσίδα (1978, 1993)— παρουσιάζουν διαχρονικά το γλωσσικό θησαυρό-πλούτο της γλώσσας στον αιώνα μας. Περιορίζομαι σ' αυτά και δεν αναφέρομαι στην ξένη βιβλιογραφία για δυο λόγους: πρώτον, γιατί αυτή υπακούει συνήθως στο στρατευμένο προπαγανδισμό της ρουμανικής ιστοριογραφίας, και δεύτερον, ειδικά για το λεξικό του T. Papahagi, γιατί —αναμφισβήτητα, πέρα από την επιστημονική του σπουδαιότητα— φωτογραφίζει ακαδημαϊκά την υποτιθέμενη «ιδεατή» και «ιδανική» μορφή του κουτσοβλαχικού γλωσσικού κώδικα και —πάντως— πέρα από την αμφισβητούμενη πρόθεση του συγγραφέα και των εκδοτών του, δεν δίνει παρά μια γνωστή εικόνα της γλώσσας μέχρι το 1963 ή έστω μέχρι το 1974 (β' έκδοση). Μετά από κει δεν παρακολουθεί την πορεία της πτώσης της κουτσοβλαχικής γλώσσας, η οποία ραγδαία επήλθε στα χρόνια 1966-1996.

Έτσι, από τα πράγματα, το μεν λεξικό του Κ. Νικολαΐδη εμφανίζει την πρώτη εικόνα της κουτσοβλαχικής γλώσσας στις αρχές του αιώνα μας (1909), ενώ του Αντ. Κολτσίδα την τελευταία του αιώνα (1993).

Συγκρίνοντας τώρα αυτά τα λεξικά, διαπιστώνουμε το κοινό και βασικό τους γνώρισμα, ότι και στα δύο το μεγαλύτερο ποσοστό των λέξεων είναι ελληνικής καταγωγής. Συγκεκριμένα ο Κ. Νικολαΐδης καταγράφει στο λεξικό του 6.657 λέξεις, από τις οποίες οι 3.460, δηλαδή το 52% του συνόλου, είναι ελληνικές (ελληνικής καταγωγής)⁴⁰. Στο λεξικό τώρα του υπογράφοντος κα-

39. Μερικές ενδιαφέρουσες ειδικές γλωσσολογικές εργασίες: Αντ. Μπουσιμπούνης, *Πρωτο-αρχαιοελληνικές λέξεις κοινές στον Όμηρο και τη Λατινομακεδονική (Κουτσοβλαχική)*, Θεσσαλονίκη 1972· Κων. Ντίνας, «Το τοπωνυμικό της Σαμαρίνας Γρεβενών», *Μακεδονικά* 20 (1980) 307-342· του ίδιου, *Το κουτσοβλαχικό ιδίωμα της Σαμαρίνας (φωνολογική ανάλυση)*, Θεσσαλονίκη 1986· Νικ. Κατσάνης, *Ονομαστικόν Νυμφαίου (Νέβεσκας). Ιστορική εισαγωγή, ιδίωμα, ανθρωπωνύμια, τοπωνύμια, φυτώνύμια, ζωωνύμια*, Θεσσαλονίκη 1990· Αντ. Μιχ. Κολτσίδα, «Κουτσοβλαχικά ονόματα», *ό.π.*· Αντ. Μπουσιμπούνης, *ό.π.*

40. Γράφει σχετικά ο Κων. Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. κγ': «Ἐκ τῶν ἀναγεγραμμένων ἐν τῷ παρόντι λεξικῷ 6.657 κουτσοβλαχικῶν λέξεων, αἱ 2.605 κατάγονται ἐκ τῆς λατινικῆς, 3.460 ἐκ τῆς ἑλληνικῆς, 150 ἐκ τῆς ὠβανικῆς, 185 ἐκ τῆς ὀλαβικῆς, αἱ δὲ λοιπαὶ εἶναι πεποιημένα, τινὲς δὲ ἀγνώστου καταγωγῆς».

ταγράφονται γύρω στις 2.800 λέξεις —αλλά μόνο αυτές που ακούγονταν στα χρόνια της σχετικής έρευνας 1966-1996— από τις οποίες οι περισσότερες, σε ποσοστό περίπου 70%, είναι ελληνικής καταγωγής. Έτσι, τα δάνεια από τη λατινική —βασικά— και αντίστοιχα από άλλες γλώσσες, με το πέρασμα των χρόνων μπαίνουν σε αχρηστία και η κουτσοβλαχική προσαρμόζεται τόσο στο λεξικολογικό, όσο και στο γραμματικό σύστημα της Νεοελληνικής, από την οποία πλέον αφομοιώνεται στο μεγαλύτερο βαθμό, με αποτέλεσμα να χάνει καθημερινά την αυτοτέλειά της.

Η χρησιμότητα, αλλά και η πρωτοτυπία του λεξικού μου, στην έκδοση του 1993 —πλην της «φωτογράφησης» των «υπαρχόντων» και μόνο λέξεων, έτσι όπως επιζούσαν στα τελευταία χρόνια της κουτσοβλαχικής γλώσσας— έγκειται στην πληθώρα των παραδειγμάτων από τη ζωντανή κουτσοβλαχική γλωσσική παράδοση με σχετικές έννοιες, θυμοσοφίες, αινίγματα, παροιμίες κ.ά., που ακολουθούν σχεδόν κάθε λεξιμογραφούμενη λέξη⁴¹. Έτσι, η εργασία αυτή καταγράφεται ανάμεσα στις τελευταίες γύρω από τη μελέτη της κουτσοβλαχικής γλώσσας και μπορεί να χαρακτηριστεί ως «προσφορά» στην επιστημονική «αποτύπωση» μιας γλώσσας που δεν μιλιέται πλέον σήμερα.

5. Για την ιστορία του πράγματος σημειώνεται εδώ πως στο λεξικό του T. Papahagi ταξινομούνται συνολικά 9.236 λέξεις, από τις οποίες μόνο οι 2.534 είναι ελληνικές⁴². Πώς είναι δυνατό όμως να συμβαίνει κάτι τέτοιο; Δηλαδή στο σύνολο του κουτσοβλαχικού λεξιλογίου μόνο το 27% να είναι ελληνικής καταγωγής, αφού, πρώτον, στην καταγραφή του K. Νικολαΐδη, στα 1909, το ποσοστό των ελληνικών λέξεων έφτανε στο 52%, και —κυρίως— δεύτερον, στα χρόνια της καταγραφής του λεξικού του T. Papahagi, και μέχρι την έκδοσή του, ήδη είχε επέλθει η φθορά της κουτσοβλαχικής γλώσσας και οι ελληνικές λέξεις πλημμύριζαν την έκφρασή της; Ακόμη ως αδιάψευστος μάρτυρας αυτής της φθοράς εμφανίζεται η καταγραφή μου, όπου διαπιστώνεται ότι το 70% περίπου του κουτσοβλαχικού λεξιλογίου έχει πρωτογενή ή δευτερογενή ελληνική καταγωγή.

Ακόμα ένα άλλο στοιχείο: πώς είναι δυνατό η ρουμανική γλώσσα να αριθμεί 685 λέξεις ελληνικής καταγωγής⁴³ τη στιγμή που διαμορφώθηκε σε ξένο για την ελληνική περιβάλλον και το λεξικό του T. Papahagi να περιέχει μόνο 2.534 λέξεις ελληνικής καταγωγής για μια γλώσσα —την κουτσοβλαχική— που διαμορφώθηκε αποκλειστικά στο ελληνικό γλωσσικό περιβάλλον;

41. Αντ. Μιχ. Κολτσίδας, *Κουτσοβλάχοι. Οι βλαχόφωνοι Έλληνες*, σσ. 287-440.

42. T. Papahagi, *ό.π.*, σσ. 1324-1343.

43. Κων. Νικολαΐδης, *ό.π.*, σσ. κγ' -κδ': «Τών δέ αντίστοιχων ρουμανικών αἱ 3.562 κατὰ γονταί ἐκ τῆς λατινικῆς, 685 ἐκ τῆς ἐλληνικῆς, 1.165 ἐκ τῆς σλαβικῆς, 295 ἐκ τῆς τουρκικῆς, 192 ἐκ τῆς γαλλικῆς, 87 ἐκ τῆς μαγναρικῆς (οὐγγρικῆς), 66 ἐκ τῆς ἀλβανικῆς, αἱ δὲ λοιπαὶ πεπονημέ- ναι, καὶ τινες ἀγνώστου καταγωγῆς».

Και πώς είναι δυνατό ακόμα να έχουμε λιγότερες ελληνικής καταγωγής λέξεις στην κουτσοβλαχική (στο λεξικό του Τ. Papahagi) τη στιγμή που η κουτσοβλαχική γλώσσα αντιστάθηκε γλωσσικά πολύ περισσότερο στα λατινικά στοιχεία από ό,τι η δακορουμανική (ρουμανική), αφού στην κουτσοβλαχική μόνο οι 2.605 λέξεις είναι λατινικής καταγωγής, ενώ στη ρουμανική λατινικής καταγωγής είναι 3.562, δηλαδή πολύ περισσότερες;

Έτσι διαπιστώνουμε ένα σχήμα «οξύμωρο», μια αντιεπιστημονική ερμηνεία, όπου γλώσσα με μηχανισμούς ισχυρής γλωσσικής αντίστασης σε κατακτητή να μειονεκτεί στο εθνικό της (γηγενές) γλωσσικό μέσο έκφρασης έναντι άλλης, της ίδιας γενεσιουργού δυναμικής, με χαλαρότερη όμως γλωσσική αντίσταση. Παισιφανής λοιπόν η στρατευμένη λεξικογραφική εργασία του Τ. Papahagi, η οποία καλύπτεται αριστοτεχνικά κάτω από την επιστημονική της παρουσίαση.

Και κάτι άλλο για να «κλείσει» μια για πάντα η εκμετάλλευση του θέματος της κουτσοβλαχικής γλώσσας, και μέσω αυτής και του λεγόμενου «κουτσοβλαχικού ζητήματος» από τους Ρουμάνους ιστορικούς και γλωσσολόγους: η ρουμανική (δακορουμανική) γλώσσα έχει 685 λέξεις ελληνικής καταγωγής —πολλές απ' αυτές και κουτσοβλαχικής καταγωγής, αφού ήδη μέχρι την εμφάνιση του Τραϊανού το 107 μ.Χ. στη Δακία είχε διαμορφωθεί η κουτσοβλαχική γλώσσα και μεταφέρθηκαν στοιχεία της από τους βλαχόφωνους, οι οποίοι στρατολογήθηκαν σ' αυτή την εκστρατεία —ενώ η κουτσοβλαχική γλώσσα δεν έχει ούτε μια λέξη ρουμανικής καταγωγής!...

6. Και τώρα ερχόμαστε στη γραμματική της κουτσοβλαχικής γλώσσας. Το 1978 δημοσίευσα την πρώτη γραμματική της κουτσοβλαχικής γλώσσας στην ελληνική βιβλιογραφία⁴⁴. Οι δυσκολίες ήταν πολλές. Το σπουδαιότερο, έλειπε η σχετική βιβλιογραφία και το ανάλογο γλωσσικό υλικό, αφού βέβαια δεν υπάρχει η γραπτή παράδοση της γλώσσας. Έτσι, η όλη μελέτη στηρίχτηκε στην προσωπική έρευνα και καταγραφή. Και, πάντως, στιδήποτε είχε γραφεί προηγουμένως, όπως εξάλλου και η συγκεκριμένη γραμματική, αποδόθηκε με το ελληνικό αλφάβητο, που όπως αποδείχτηκε στη συνέχεια δεν ήταν σε θέση να ερμηνεύσει με ακρίβεια, καθαρότητα και πληρότητα όλα τα γραφήματα (γράμματα) της κουτσοβλαχικής γλώσσας.

Αυτή η διαπίστωση, της πληρέστερης δηλαδή απόδοσης της γλώσσας, γέννησε την ανάγκη να χρησιμοποιηθεί το λατινικό αλφάβητο, με το οποίο ξαναγράφηκε η παραπάνω γραμματική, καθώς και το λεξικό της γλώσσας, στη βελτιωμένη και με νέα μέθοδο και γραφή έκδοση του 1993⁴⁵. Διατηρήθηκε

44. Αντ. Μιχ. Κολτσίδας, *Γραμματική και Λεξικό*.

45. Αντ. Μιχ. Κολτσίδας, *Κουτσοβλαχοί. Οι βλαχόφωνοι Έλληνες*, σσ. 213-286 (Γραμματική της Κουτσοβλαχικής Γλώσσας).

όμως παράλληλα και το ελληνικό αλφάβητο, για να είναι προσιτή η παραπάνω μελέτη και στους μη ειδικούς αναγνώστες, ώστε να έχει μεγαλύτερη ωφελιμότητα και πρακτικότητα.

7. Σήμερα δεν υπάρχει ομοιογένεια στην κουτσοβλαχική γλώσσα. Έτσι, τα κουτσοβλαχικά ιδιώματα που ήταν διακριτά στα πρώτα χρόνια της έρευνας 1966-1975 και που διαφοροποιούσαν —έστω και μερικά— το γλωσσικό αίσθημα διαφόρων κουτσοβλαχικών κοινοτήτων, όπως για παράδειγμα της Σαμαρίνας, του Περιβολίου, της Αβδέλλας, του Νυμφαίου, του Βλαχολίβαδου, του Μετσόβου κ.ά., στις μέρες μας δεν παρατηρούνται σ' αυτά ιδιαίτερότητες σε βαθμό που να τα χαρακτηρίζουν ως τοπικά ιδιώματα. Η εξήγηση είναι ότι οι Κουτσόβλαχοι ακολουθώντας την εσωτερική μετανάστευση, την εγκατάλειψη των συμπαγών κοινοτήτων τους, την εγκατάλειψη της παράδοσης των κλειστών κοινωνιών τους, την τάση της αστυφιλίας και την άνοδο του βιοτικού και μορφωτικού τους επιπέδου, επικοινωνούν μεταξύ τους και έτσι καταργούν τις διαχωριστικές γραμμές που τους οριοθετούσαν σε συγκεκλιμένα τοπικά γλωσσικά ιδιώματα.

Μπορούμε όμως παρ' όλα αυτά να διακρίνουμε σε γενικότερες γραμμές τα κουτσοβλαχικά ιδιώματα του ελλαδικού χώρου σε βόρεια (Μακεδονία - Β. Ήπειρος - Αλβανία) και σε νότια (Ήπειρος - Θεσσαλία). Τα βόρεια όμως και τα νότια ιδιώματα, ενώ έχουν γλωσσικά στοιχεία που τα ξεχωρίζουν, εντούτοις δεν έχουν συγκεκριμένη γεωγραφική κατανομή, απόλυτη δηλαδή «διαχωριστική γραμμή», που να τα θέτει σε δύο ανεξάρτητες γλωσσικές ομάδες. Κι αυτό γιατί σήμερα οι Κουτσόβλαχοι μετακινούνται σε όλο τον ελλαδικό χώρο —όπως τονίσαμε επανειλημμένα— με αποτέλεσμα να έχει διαμορφωθεί ένα γενικότερο κουτσοβλαχικό γλωσσικό αίσθημα, θα μπορούσαμε να πούμε η «κοινή κουτσοβλαχική».

8. Ειδικότερα στη βόρεια διαλεκτική ομάδα υπάγονται τα κουτσοβλαχικά ιδιώματα της Μοσχόπολης, της Φράσαρης, της Μονζακιάς, της Γράμμουσας, του Μοναστηρίου, του Μεγάρου, της Μηλόβιστας, του Γκοπεσίου, του Κρουσόβου, της Νιζόπολης, της Ρέσνας, του Πισοδερίου, του Νυμφαίου (Νέβεσκας) κ.ά. Αντίστοιχα στη νότια διαλεκτική ομάδα υπάγονται τα ιδιώματα του Μετσόβου, της Μηλίας, της Κρανιάς, της Βωβούσας, του Περιβολίου, της Σαμαρίνας, της Σμίξης, της Αβδέλλας, της Φούρκας, του Σελίου, του Ξηρολίβαδου, των Μεγάλων Λιβαδιών, του Βλαχολίβαδου, του Κοκκινοπλού, της Βλαχοφτέρης, του Περγουλίου, της Κουτσούφλιανης, του Γαρδικίου κ.ά.

9. Σύνοψη περιγραφή της γραμματικής της κουτσοβλαχικής: προκειμένου να αποδοθεί με όσο το δυνατό μεγαλύτερη ευκρίνεια, πληρότητα και εκφραστική καθαρότητα τόσο κατά τη σύνταξη του λεξιλογίου, όσο και της γραμματικής,

η κουτσοβλαχική γλώσσα, στην «κοινή» της μορφή, αποτυπώθηκε με 38 γραφήματα (γράμματα), τα οποία απαρτίζουν και το κουτσοβλαχικό αλφάβητο: a, â, b, c, d, ð, dz, dž, e, f, g, gi (j) - (g'), γ, yi (i) - (γ'), h, hi (i) - (h'), i, î, k, l, l', m, n, n', o, p, r, s, š, t, θ, ts, tš, u, v, ks, z, ž.

10. Οι φθόγγοι της κουτσοβλαχικής γλώσσας διακρίνονται σε:

α) Φωνήεντα: είναι επτά (7) και παριστάνονται με τα γράμματα: a (ανοιχτό - κεντρικό), e, â, o (μέσου ανοίγματος - μπροστινό, κεντρικό, πισινό), i, î, u (κλειστό - μπροστινό, κεντρικό, πισινό).

β) Σύμφωνα: είναι τριάντα ένα (31) και παριστάνονται με τα γράμματα: b, c, d, dž, g, gi, k, m, n, n', p, t (κλειστά), ð, f, γ, γj, h, hj, s, š, θ, v, ks, z, ž (τριβόμενα), dz, ts, tš (προστριβόμενα), l, l', r (υγρά).

γ) Ημίφωνα (που προηγούνται από το φωνήεν a): j ή ξ, ɣ ή μ και ŋ : kjǎli δέρμα, mǎrǎ ώρα, ɣolói, mǎrǎ μύλος.

δ) Διφθόγους: 1) ημίφωνο j ή ξ και μ ή ρ με οποιοδήποτε φωνήεν: jǎrǎ φοράδα, jǎscǎ ίσκα, jǔ πού, jvnǎ πουθενά. 2) Οποιοδήποτε φωνήεν με τα παραπάνω ημίφωνα (στο τέλος των λέξεων): bjǎμ πίνω, lucrǎj δούλεψα, trēj τρία, stǎμ στέκομαι.

11. Πάθη φωνηέντων που συναντιόνται σε όλα τα κουτσοβλαχικά ιδιώματα (βόρεια-νότια): α) αποβολή: το αρχικό άτονο φωνήεν της δάνειας λέξης πολλές φορές φεύγει (αποβάλλεται): vǎlǎ < νεοελληνικό αβέλλα. β) Αφαίρεση: το αρχικό φωνήεν μιας λέξης φεύγει (αφαιρείται), όταν στο τέλος της προηγούμενης υπάρχει άλλο φωνήεν: fǎta 'mjǎ το κορίτσι μου (fǎta amǎjǎ). γ) Κώφωση: το τονισμένο δυναμικό φωνήεν μεταπίπτει στο αντίστοιχο ασθενές και άτονο (ǎ > â, é > i, ó > u): kǎm - kirǔj χάνω - έχασα. δ) Μετάθεση: το φωνήεν μετατίθεται, όταν στη δάνεια λέξη προηγείται συμφωνικό σύμπλεγμα όπου το δεύτερο σύμφωνο είναι υγρό (l - r) κ.ά.: gǐɣu stǎrǐ < λατινικό granum. ε) Προτάξη ή πρόθεση: σε λέξεις από δάνεια που αρχίζουν από υγρά (l - r) ή και άλλα σύμφωνα προτάσσεται (προτίθεται) ένα a: arǐ sm γέλιο < λατινικό risus, arǒjǎ < ελληνικό ρόδι. στ) Συγκοπή: το τονισμένο κλειστό φωνήεν (i, î, u) πολλές φορές αποβάλλεται (φεύγει) και ο τόνος μετακινείται: arǐcm - arcǎj ρίχνω - έριξα κ.ά.

12. Πάθη συμφώνων που συναντιούνται σε όλα τα κουτσοβλαχικά ιδιώματα (βόρεια-νότια): α) αλλαγή συμφωνικών συμπλεγμάτων: το συμφωνικό σύμπλεγμα αλλάζει, όταν ακολουθεί το φωνήεν e ή i (sc > št): hinvǎrescu - hinvǎrești αρρωσταίνω - αρρωσταίνεις. β) Ανάπτυξη: σε δάνειες λέξεις αναπτύσσεται ένα σύμφωνο (κυρίως το b ή n): curǒmbulm < ελληνικό κορόμβηλο. γ) Ουράνωση: το σύμφωνο που βρίσκεται μπροστά από το μόρφημα i (ή το αλλόμορφό του î) στον πληθυντικό αριθμό των ονομάτων και στο δεύτερο ενικό των ρημάτων παρουσιάζει αλλαγές (n > n', l > l', p > kj, ð > dz, t > ts

κ.ά.): όπη - μάmin 'ή άνθρωπος - άνθρωποι, νέδη - νέdzǎ βλέπω - βλέπεις, δ) Προτάξη ή πρόθεση: σε λέξεις από δάνεια πολλές φορές προτάσσεται (προτίθεται) το σύμφωνο s ή n: scǔrtu βραχύς, κοντός < λατινικό curtus κ.ά.

13. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα (διαφορές-ισόγλωσσα) που διαφοροποιούν τα βόρεια από τα νότια κουτσοβλαχικά ιδιώματα:

α) Έχουμε το φαινόμενο της τροπής των άτονων e και o⁴⁶ στις καταλήξεις (ενώ σε αρχική και μεσαία θέση εμφανίζεται ομοιόμορφα και στα δυο ιδιώματα), όπου στα βόρεια ιδιώματα συναντούμε την κατάληξη e και στα νότια την κατάληξη i: fráte - fráti αδερφός, pí ne - pǐ ni ψωμί, mǐ ne - mǐ ni αύριο, dǎre - dǎri πονάει.

β) Στα βόρεια ιδιώματα το βοηθητικό ρήμα «είμαι» λέγεται éscu, ενώ στα νότια hǐú.

γ) Η προσωπική αντωνυμία «εγώ» λέγεται míne στα βόρεια και jǒ στα νότια ιδιώματα.

δ) Ο μέλλοντας σχηματίζεται με το αρχαιότερο μελλοντικό μόριο va s στα βόρεια ιδιώματα, ενώ αντίστοιχα στα νότια με το va ή vaj: va s mi dúcu - va mi dúcu ή vaj mi dúcu θα πάω.

ε) Στα νότια ιδιώματα έχουμε συχνότερη τη χρήση της συγκοπής (της σίγησης των άτονων φωνέντων) απ' ό,τι στα νόρεια: fǔgu - vdzǐφ φεύγω - έφυγα (στα νότια), fǔgu - fudzǐφ φεύγω - έφυγα (στα βόρεια).

στ) Στα νότια ιδιώματα έχουμε συχνότερη τη χρήση των ηχηρών συμφώνων σε συμφωνικά συμπλέγματα (τα σύμφωνα k, p, t μεταβάλλονται σε ηχηρά, όταν προηγείται ένρινο σύμφωνο) απ' ό,τι στα βόρεια: mbǎtǐcu μπαλώνω (στα νότια), mpǎtǐcu (στα βόρεια).

ζ) Αντίθετα με το φαινόμενο της τροπής των άτονων, όπως το είδαμε παραπάνω, η ερωτηματική αντωνυμία «τί» στα βόρεια ιδιώματα καταλήγει σε i αντί e: tsǐ και στα νότια καταλήγει σε e αντί i: tsé.

η) Ως προς το φαινόμενο πάλι της κώφωσης, ενώ σε αρχική και μεσαία θέση εμφανίζεται ομοιόμορφα και στα δυο ιδιώματα, ειδικά η δεικτική αντωνυμία «αυτός» εμφανίζει το φαινόμενο στη μεσαία θέση: aǐstu στα βόρεια και aéstu στα νότια —και πάλι στη θέση αυτή αντίθετα από την τάση της εξασθένησής του e στα νότια ιδιώματα και της διατήρησής του στα βόρεια (όπως εμφανίζεται και η ερωτηματική αντωνυμία «τι»).

Επιλογικά

1. Η κουτσοβλαχική γλώσσα, ενώ μιλιόταν αδιάλειπτα στο κλειστό κοινωνικό της περιβάλλον μέχρι το 1860, στη συνέχεια άρχισε, εξαιτίας της

46. Α. Ι. Θαβώρης, «Τα γλωσσικά ιδιώματα του νομού Κοζάνης ως βόρεια και οι κυριότερες ιδιορρυθμίες τους», *Μακεδονικά* 29 (1994) 295-306 (για τα κύρια χαρακτηριστικά, σ. 297).

ρουμενικής προπαγάνδας, να μπαίνει σε δοκιμασία. Μετά τις οικονομικές και δημογραφικές ανακατατάξεις που επήλθαν στα βόρεια τμήματα του ελλαδικού χώρου, στα 1912, και κυρίως μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ο κουτσοβλαχικός πληθυσμός άρχισε να εγκαταλείπει τις πατροπαράδοτες εστίες, καθώς και την αντίστοιχη παράδοσή του. Το αποτέλεσμα ήταν να μετακινείται στα αστικά κέντρα και να σηματοδοτείται μ' αυτόν τον τρόπο η συρρίκνωση του γλωσσικού του ιδιώματος. Παρ' όλα αυτά όμως διαχρονικά επέζησε σε ικανοποιητικό βαθμό μέχρι και τη δεκαετία του 1960-1970.

Σήμερα η κουτσοβλαχική γλώσσα δεν μιλιέται πλέον παρά ελάχιστα και η τέλεια εξαφάνισή της είναι ορατή, περισσότερο από κάθε άλλη φορά. Και αφού βέβαια ο δίγλωσσος κουτσοβλαχικός πληθυσμός χάνει την επίκτητη γλώσσα του και ενσωματώνεται πλήρως στην ελληνοφωνία, χάνει και την προσωνυμία του ως «Κουτσοβλάχοι», αφού η γλώσσα του αποτελούσε το μόνο ειδοποιό στοιχείο που τον χαρακτήριζε. Έτσι, με το τέλος του αιώνα μας κλείνει ένας μακράϊωνος κύκλος της κουτσοβλαχικής γλώσσας, καθώς και ο ιστορικός ρόλος των Κουτσοβλάχων, οι οποίοι πρόσφεραν τα πάντα στην ιδέα και το όραμα του ελληνισμού με την ανεκτίμητη εθνική, οικονομική και πολιτισμική τους δραστηριότητα.

2. Οι επιστήμονες και οι μελετητές, γενικά, δεν μπόρεσαν να εκμεταλλευτούν επιστημονικά στο έπακρο την παρουσία της γλώσσας και του πολιτισμού των Κουτσοβλάχων. Στην ελληνική βιβλιογραφία όμως μπορούμε να πούμε πως έγιναν σημαντικά βήματα —κυρίως μετά το 1970— με τα οποία διασώθηκε σημαντικά η ιστορία του κουτσοβλαχικού γλωσσικού κώδικα και του κουτσοβλαχικού πολιτισμού.

3. Ειδικά όμως για την κουτσοβλαχική γλώσσα και τη λεξικογραφία της ό,τι μελετήθηκε και ό,τι γράφτηκε παρουσιάζει περισσότερο επιστημονικό ενδιαφέρον παρά χρηστικό. Με την έννοια αυτή δεν έχει νόημα να «ανασυσταθεί» η γλώσσα, ίσως ακόμα και να «διδασχτεί», και κάποιες ουτοπικές προσπάθειες προς την κατεύθυνση αυτή ικανοποιούν αποκλειστικά προσωπικές φιλοδοξίες και επιδιώξεις παρά επιστημονική αναγκαιότητα.

4. Για την επιστήμη ενδιαφέρον παρουσιάζει η ερμηνεία του κουτσοβλαχικού φαινομένου —αυτή που συντελέστηκε και αυτή που μελλοντικά θα τό διευκρινίσει ακόμα περισσότερο. Οφείλει όμως να επαγρυπνεί διαρκώς μπροστά σε οποιαδήποτε προσπάθεια «ενδιαφερόντων» για τις «άτεχνες» γλώσσες (χωρίς γραφή και λογοτεχνία) και τους δίγλωσσους πληθυσμούς.

Τέτοιες προσπάθειες, μέχρι κι αυτή ακόμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, παρ' όλες τις αγνές προθέσεις και το επιστημονικό ενδιαφέρον, είναι δυνατό γενικά να δημιουργήσουν προβλήματα —εθνικά, γλωσσικά και κοινωνικά— εκεί που δεν υπάρχουν. Και είναι δυνατό ακόμα να μη συμβάλουν προς την

κατεύθυνση της συνεργασίας των λαών και των πολιτισμών τους και σε περιοχές μάλιστα που τόσο έχουν ταλαιπωρηθεί κατά καιρούς τους δυο τελευταίους αιώνες, όπως ο πολύπαθος και υπερευαίσθητος βαλκανικός χώρος.

Τα σχετικά ενδιαφέροντα θα είναι πράγματι επιστημονικά και ωφέλιμα, αν παραμένουν σταθερά στη βάση της επιστήμης και δεν πιέζονται στο βωμό των σκοπιμοτήτων.

SUMMARY

A. Koltsidas, *The Present State of the Koutsovlach Language in Greece: Historical, Ethnological, Social, and Linguistic Considerations.*

Koutsovlach has survived as a second, acquired language only in the everyday oral communication of the Koutsovlachs. It has been in existence for more than two thousand years, ever since the Roman period. It is difficult to study because it lacks a written form and it was little mentioned until the end of the 18th century.

The foreign literature on Koutsovlach, notably the Romanian literature of the late 19th and early 20th century, makes no objective contribution to its scientific investigation, being aligned with the general propaganda of the period. The Greek literature, which appeared early in the 20th century and particularly after 1970, presents quite a satisfactory study of the Koutsovlach language and culture. The specialised studies (post-1970) have been based on painstaking personal investigations and recordings by language scholars.

Koutsovlach has been spoken continuously down the ages, but the Romanian propaganda placed it under severe strain. Following the economic and demographic upheavals of 1912, and particularly after WW II, the Koutsovlachs abandoned their compact communities for the urban centres, leaving their language behind.

It still survived to a satisfactory extent until the decade 1960–70. Thereafter, however, it began to diminish fast, now losing its local idioms too, owing to the departure of the Koutsovlachs. The result was the development of a more general form of the language, "Koutsovlach koine". Nonetheless, two dialectal groups were still distinguishable, with certain differences, one representing the so-called northern idioms and the other the southern.

Today (1996), Koutsovlach has all but ceased to be spoken and its extinction is inevitable. The end of this century will bring the life-cycle of the Koutsovlach language to a close and the historical role of the Koutsovlach people will end with it.